

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

ЧАЧАНИ У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876. ГОДИНЕ

Српско-турски ратови, од 1876. до 1878. представљали су успешан завршетак народноослободилачке и револуционарне борбе коју је српски народ отпочео још 1804. године. У уставобранитељској Србији се, од средине XIX века, развијала идеја о потпуном ослобађању српског народа од турског јарма. У време друге владе кнеза Михаила доста је урађено у том правцу. За рад на стицању независности наступили су, после кримског рата, веома повољни услови, који су знатно помогли да Србија 1867. добије градове. Но, после убиства кнеза Михаила, настала је криза, распадање једне шире ослободилачке акције против турске власти на Балкану и растурање балканског савеза, чиме је сужена могућност за избијање великог устанка балканских народа.

У том периоду, као резултат покрета уједињења, настале су две нове капиталистичке државе у Европи: Италија и Немачка, чиме се конкуренција око поделе света, па и сфера утицаја на Балкану, заострала. Ово се нарочито односи на Немачку, чија привредна и војна моћ изазива нов однос Енглеске, Француске и Русије према ослободилачким тежњама балканских народа. Од посебног је значаја

спољнополитичка оријентација Аустро-угарске после пораза код Садове 1866. године, која своју завојевачку политику усмерава ка Балкану. Да би то и постигла, Аустро-Угарска се повезује са царском Русијом, са којом ће и делити Балкан на интересне сфере.

За време ових крупних промена у Европи, Србија је била потресана унутрашњим политичким приликама и веома сложеном спољнополитичком ситуацијом, на коју су утицали суседи, али и интереси великих сила, нарочито Аустро-Угарске и Русије. Овакво стање било је изражено за владе намесништва и, касније, све до устанка у Босни и Херцеговини 1875. године. Но, за то време расположење српског народа за рат против Турске било је присутно, па су са њим морале рачунати све владе Србије. Такво расположење изазивала је и сама Турска, не само поступањем према поробљеним Србима и другим балканским народима, већ и гомилањем регуларних трупа и башибозука на границама Србије. Уз приближавање сукоба балканских народа са турским царством седамдесетих година XIX века, ваља напоменути и то да Турска од 1856. до 1875. године није доживела ни један већи потрес или рат и да се, повезујући се са Немачком, наоружавала најмодернијим наоружањем, добијеним из Крупових фабрика. На основу свега овога следи закључак да су балкански народи били слаби да се ухвате у коштац са моћним турским царством. Ово поготову што они, па ни сама Србија, нису могли рачунати на помоћ западноевропских сила или Русије. Разлог је лежао у стварању Италије и Немачке, због чега су велике европске силе и избегавале да покрећу тзв. источно питање. Настало је такво стање у коме су Русија и Аустро-Угарска гајиле тежњу да искористе прве немире на Балкану ради проширења свог утицаја. Чак се и турска управа у Босни и Херцеговини у ово време одликовала увођењем реда и попустљивошћу. И српска и црногорска влада су после француско-пруског рата напустиле активну спољну политику. Докле је уздржавање српске владе ишло 1875. године, када је избио устанак у Босни и Херцеговини, види се управо из упозорења српске владе Алекси Јакшићу, једном од вођа устанка у Херцеговини, да „српска Влада неће да зна за устанак нити за икога изван својих граница“.¹ Оклевање Србије и Црне Горе после 1871. године није омело национално-ослободилачке снаге у Босни и Херцеговини да се одлуче на подизање устанка, јер су биле свесне да ће Србија и Црна Гора, када устанак избије и покрене решавање источног питања, бити принуђене да се у њега укључе. Но, устаници нису били довољно свесни, нити су страховали, као владе Србије

почев од Гарашанина, да ће покретање источног питања увући велике европске силе, тј. да ће се оне умешати у ослободилачку борбу балканских народа и да ће то учинити из својих империјалистичких интереса.

Али, када је 1875. године избио устанак у Босни и Херцеговини, нагло се појачавају погранични сукоби између Србије и Турске, али и између Црне Горе и Турске. Разлоге треба тражити у подршци, пружаној устаницима од стране српског и црногорског народа, која се испољавала кроз слање добровољачких чета. Оне су из Србије прелазиле у Босну преко Дрине и у Санџак преко Јавора. Ове добровољачке чете, које је у ужичком крају предводио Жарко Љешевих, биле су израз јавног мишљења у Србији, расположеног за пружање пуне помоћи својој неослобођеној браћи. Могућно је да је и ово био један од узрока гомилања турских трупа на границама Србије, као и утврђивања извесних граничних прелаза које је извршила српска влада у пролеће 1876. Најзначајније тачке граничних утврђивања налазиле су се код Алексинца и Делипрада, као и на Јавору, где је радовима руководио инжењер Адам Приљева. Појачавање сукоба на границама у првој години босанско-херцеговачког устанка нагнало је најзад кнеза Милана да прихвати могућност избијања рата са Турском и да почне припреме Србије за рат. Тако је кнез, у склопу дипломатских и војних припрема, изгладио сукоб са Црном Гором, са којом је обновио савез. Циљ овог савеза био је „ослобађање српског народа у европској Турској“.² Уговор између кнеза Милана и кнеза Николе склопљен је у Венецији 15. јуна 1876. Било је, по овом уговору, утврђено војно-политичко деловање савезника. Већ 18. јуна Србија и Црна Гора биле су спремне за почетак рата против Турске. Србија је, поред борбе за сопствену независност, добила, по уговору, задатак да шири утицај у Босни, Старој Србији и Македонији. Из Русије је стизао непрестани подстицај балканским савезницима да ступе у рат, уз наглашавање да ће то учинити и Русија. Но, упркос овим припремама, показало се да је ступање Србије у рат јула 1876. било недовољно припремљено, чак и пренагљено. Бугарски устанак у априлу 1876. године, био је у крви угушен, а остали балкански народи нису се ни подигли на општи устанак, како је било предвиђено у „делипрадској прокламацији“ кнеза Милана. Ни Русија у овој години није ступила у рат против Турске, упркос обећањима и деловању Свесловенског комитета. То је и навело многе Русе да, у току 1876. године, дођу у Србију као добровољци, на челу са генералом Черњајевим.

За разлику од расположења руског народа и једног дела његових официра, руска влада је 8. и 9. јула, док је српска војска крварила на фронтovima, у Рајхштату направила договор са Аустро-Угарском, по коме је ова последња добила право да Босну и Херцеговину дели са Србијом и Црном Гором. Ово је био само увод у тајну конвенцију између Русије и Аустро-Угарске, склопљену у јануару 1877. године, по којој је српски северни сусед добио обећање да узме целу Босну и Херцеговину. Тако је борба српског и црногорског народа унапред била ограничена.

Но, упркос свему, у Србији је постојало јако изражено расположење да се помогне босанским устаницима. О томе најбоље говори податак да је, истог дана када је избио устанак у Босанској крајини, на изборима пала влада Данила Стефановића, а изабрана нова, на челу са либералним вођом Јованом Ристићем. Ова победа, извојевана над конзервативцима, остварена је баш зато што је од почетка немира у Босни и Херцеговини нова влада заговарала активну политику и помагање устаницима у Босни. И кнез Никола почиње да помаже устанике у Херцеговини — од тренутка када се уверио да устанак не може спречити и да се велике силе спремају да посредују.

Већ је истакнуто какво је било расположење у Србији и Црној Гори, као и међу великим силама, у случају решавања источног питања. Из тих разлога поменуте земље су се уздржавале од његовог покретања и решавања. Али, зато је народ Босне и Херцеговине својим устанком 1875. покренуо источно питање у пуној величини. Устанак је представљао „највећи социјални прелом нижих слојева становништва на Балканском полуострву за многа столећа уназад, сем српске револуције 1804—1815. године, чији је духовни наставак и био“.³ Ови немири, који су најпре почели у Херцеговини, па се проширили на Босну, наишли су на жив одјек не само у југословенским и балканским земљама, већ и у читавој Европи. Овде је посебно занимљив податак да су Штросмајер и Рачки подстицали уједињење Босне са Србијом не би ли, на тај начин, спречили план Аустро-Угарске да се, у својству новог окупатора, домогне Босне и Херцеговине. Устанак је избио, а Србија и Црна Гора дочекале су га неспремне за рат са Турцима. Очигледна је, међутим, била спремност за борбу омладине у Србији и Срба у Војводини, али и социјалиста ангажованих на страни националноослободилачког и револуционарног покрета у Босни и Херцеговини, који је, са око 150 000 жртава у људству, надмашио губитке у француско-пруском рату.

Кад се устанак проширио и на Санџак, избијањем у селима око Вишеграда и Нове Вароши, он се приближио границама Србије. Тиме је територија ужичког округа, а посредно и чачанског, била у додиру са устаничким снагама или становништвом побуњених крајева. Последица близине границама, иза којих се развијао устанак, било је одлажење добровољаца из Србије у Босну, као и пристизање све већег броја избеглица на ужичко и чачанско подручје. Веома су појачани погранични сукоби између стража размештених на границама чачанског и ужичког округа према Санџаку. Ови немири и сукоби угрожавали су српска села према турској граници, а још више српски живаљ у Турској, настањен иза границе. Српски трговци у потраничним областима Турске, као Борисављевићи из Нове Вароши, за време устанка и српско-турских ратова били су у пуној приправности, а скоро из свих села између Јавора и Сјенице „ишчиљеше Срби а потурице домаће и мујајаци—досељеници из Босне и Ерцеговине притискоше српска села и огњишта“.⁴ Срби из нововарошког краја чак су организовали одбрану појединих српских села у Санџаку од насртаја калипољских Турака. Они су осећали да се спрема рат између Србије и Турске и да ће се водити на Јавору како би тим правцем дошло до спајања Србије и Црне Горе, чиме би био угрожен турски пут са Косова у Босну. У таквој ситуацији нанесене су велике материјалне штете српском живљу у Санџаку, иза Јавора. Смањени су трговачки послови, јер „околности немиле и непрекидне настадоше“.⁵ Како су се око Нове Вароши прикупљали Срби и Црногорци, због већ поменутих немира на српско-турској граници дошло до њихове побуне још 1875. Командант ових добровољаца, састављених од Срба из Херцеговине и пограничних села, као и од Црногораца, био је архимандрит Нићифор Дучић. У исто време нововарошки крај био је стедиште башибозука, који се пребацивао из белопољског, колашинског и пријеполског краја. Избијали су сукоби између Дучићевих добровољаца и башибозука, што је навело Мехмед Али-пашу да у пролеће 1875. године најпре разбије српске устаничке чете, а затим да се ослободи и башибозука, који је у пљачки и терору ишао до те мере да су покољима била изложена чак и српска деца. Оваквим поступцима башибозуци су претили хришћанима општим покољем, па су босански везир Руф-паша и Мехмед Али-паша морали да их растури војном интервенцијом. Дучићеви добровољци, пак, изгубивши битку са регуларном војском Мехмед Али-паше, маја 1875. године прешли су преко Јавора у Србију. Један од тих пребега овако је објаснио своје досе-

љавање: „У Србију бежим од великог зулума који Турци нада мношћом и мојом фамилијом чине и одвећ големих дација, које више нисам могао сносити него сам дошао браћи мојој амо да живим и наставим се у Србији, а да ми није претешко дошло не бих оставио моје опњиште, где ми је отац и дед живео“.⁶ У лето 1875. поново је у нововарошком крају, на граници према Србији, оживео устанак, па се 29. августа очекивало да ће Турци ударити на Јавор као гранични прелаз, због чега су српске страже на Васиљевића брду биле у приправности. Средином августа буна силази и низ Дрину, па се веома осећала и у околини Вишњеграда. Ови немири, праћени сталним приливом избеглица из Санџака у Србију, настављени су и у току 1876. године, јер се назирало рат између Србије и Турске, чији су војници појачавали терор над српским живљем. Један од тих пребега, Васо Борисављевић из Нове Вароши, у пролеће 1876. прешао је Јавор код села Тисовице и у Београд српској влади однео 10.000 дуката као помоћ за рат против Турске.

У зиму 1875/76. завладало је, у пограничном појасу на Јавору, привремено затишје, јер се турска војска повукла на зимовање. Ипак, прилив избеглица у Ужице и Ивањицу у јануару 1876. био је тако велики да су сеоски кошчеви са житом испражњени. Избеглице су стизале свакодневно, па је српска влада морала да пружи помоћ „за издржавање моје сироте фамилије“.⁷ Од пролећа 1876. појачани су сукоби на границама чачанског и ужичког округа према Турској. На Јавору се скупљала турска добровољачка војска и подизала логоре близу српске границе. Из ових логора Турци су упадали на територију оближњих срезова ради пљачке. Овакви сукоби и упади били су добро организовани, све масовнији и већи. Често су падале и људске жртве. Нарочито су страдали српски граничари. Турски упади, поред пљачкашког, имали су и војни карактер, па су проузроковали долазак нових избеглица у ужички и чачански крај. Пошто су смештај и исхрана ових избеглица падали на терет финансија Србије, српске власти су од фебруара 1876. предузимале мере штедње. Српска влада инсистирала је да сељаци из пограничних места не прелазе турску границу. Овим селима дат је задатак да будно пазе на границу и да помажу граничарима у спречавању турских упада.

Босанско-херцеговачки устанак имао је одјека у целој Србији. Најнепосредније — у пограничним окружјима. У Србији је растао број присталица рата са Турском; било је и све више добровољаца у Србији и код Срба у Војводини, који су све масовније прелазили у

Србију. Вршене су и војне припреме: поред увежбавања војске, постављани телеграфски стубови у Ужицу, Бајиној Башти и на Јавору. Свакако да су их и Чачак и Карановац морали имати. На то указују и телеграфске вести са Јавора, примане у Чачку у току ратова од 1876. до 1878. Поред тога, још у 1875. години, српски официри, „преобучени у гуње и чакшире“,⁸ прелазили су границу и прикупљали обавештења о стању у Босни и, нарочито, у Санџаку. Овом службом руководили су Илија Чолак—Антић, командант Чачанске бригаде I класе, и Петар Борисављевић, командант Ужичке бригаде I класе. Кад се дода да су у августу 1875. из Ужица кренуле две колоне добровољаца ка Босни и Санџаку, чиме се Србија укључила у босански устанак око Вишеграда и у Бабинску буну, онда све то довољно говори о односима између Србије и устаника, као и према Турској. Додуше, добровољачка колона, која се кретала ка Новој Вароши, Прибоју и Пријетољу, поражена је у септембру исте године, па се вратила у Ужице. Као последица ове акције, појачан је турски терор над српским живљем на подручју од Сјенице до Вишеграда.

Како се рат Србије против Турске приближавао, живот у чачанском и ужичком крају све више текао у условима ратне психозе. Са порастом присталица рата, још у марту 1876. одређена су места за прихватање избеглица, али и добровољаца из Војводине. Једно од таквих места било је Ужице. У Чачку је био заступник команданта Западно-моравске војске, коме је Врховна команда јавила да ће, у Ужице, доћи Нићифор Дучић, будући заступник „свију у том крају образујућих се добровољачких чета“.⁹ У мају и јуну Дучић је био у Ужицу. У том периоду донет је закон о добровољцима, који је предвиђао и казне за оне који га се не придржавају.

Од априла 1876. постајало је све јасније да ће Србија ступити у рат са Турском. Разлога је било више. Ту је најпре распламсавање устанка у Босни и Херцеговини, који изазива избијање немירה и у другим покрајинама турског царства, затим убиство немачког и француског конзула у Солуну, које је подстакло у Европи, осим у Енглеској, јако противтурско расположење. Русија је најдаље отишла кад је реч о расположењу за рат са Турском. Прилике за рат Србије и Црне Горе против Турске од пролећа 1876. године постајале су све јасније и неизбежније. Како су и Турци на граници од пролећа ове године организовали војне логоре и предузимали упаде у Србију, чиме је било нарушено мировно стање између две земље, Србија је формирала бригаде обе класе и наоружала војнике I класе

још у априлу 1876. У мају су формиране три пољске батерије у Пожеги, а у Чачку је постојао пуковски артиљеријски штаб. Истог месеца артиљерија је концентрисана и у Карановцу, а била је састављена од бораца чачанске и ужичке бригаде. Наоружане су и коморције I и II класе. Уствари, у Ужицу, Пожеги, Ариљу, Чачку и Карановцу већ у априлу и мају формиране су војне јединице српске народне војске, које су се почетком јула 1876. нашле на јаворском фронту и код Рашке, где су, до тог времена постајале само пограничне страже. Чачак је, за време ових припрема, био седиште заступника команданта Западно-моравске војске и штаба артиљеријског пука. Борци чачанског краја, који су почели рат на Јавору и код Рашке, били су сврстани у две бригаде: Чачанску (све три класе) и Рудничку (такође све три класе).

У току припрема за рат, српска народна војска, па и чачанска и рудничка, имала је својих слабости. Најпре, граничари на Јавору поседовали су доста неисправних пушака острагуша, па су им помагали Чачанска и Ужичка бригада I класе. Затим је мајор Марко Катанић, родом из Бечња, у јануару 1876. сакупио одбегле регруте у ужичком крају, који су избегавали војну обавезу. У марту је запажено да су поједини сељаци из златиборских села одлазили у Турску, где су турским војним властима давали обавештења о стању у Србији. Отуда је тражено од Начелства златиборског среза да такве сељаке хапси. Дакле, у Србији су и јавно мњење и влада били за рат, али су се, ипак, испољиле и извесне слабости и тешкоће, које су се односиле и на чачанско-ужички крај.

Када је кнез Милан 30. јуна 1876. објавио у Делиграду ратну прокламацију, означен је логичан крај једног стања које је било захватило читав српски народ у току последњих неколико година. На основу ове прокламације Србија је ступила у рат са Турском. Какве је конкретне мере предузела српска влада уочи рата и какво је стање било у чачанском крају?

РАТНИ ПЛАН И КОНЦЕНТРАЦИЈА ВОЈСКЕ НА ФРОНТОВИМА

У циљу војних припрема, још у априлу 1876. образован је Ратни савет, на чијем челу се налазио генерал Франьо Зах, који је у мају израдио ратни план Србије. Основна замисао овог плана била је да се најјачи удар изврши на главнину турских снага, сконцентрисаних око Ниша и Пирота, а да се на осталим фронтovima, као што

су били: јаворски, делимично тимочки и дрински, предузимају мере одбране. Како се Србија још од 1875. спремала за рат против Турске, поред образовања санитета, интендантске, техничке и других служби, у српској војсци постајао и ратни план, који се битно разликовао од Заховог. По том плану, фронту на Јавору била је дата далеко важнија улога. Јаворски фронт третиран је као фронт од великог стратегијског значаја, с обзиром да би продор српске војске са овог фронта ка Новом Пазару, Сјеници и Новој Вароши обезбедио спајање Србије и Црне Горе, уз пресецање турског пута са Косова за Босну. Важан задатак очекивао је борце чачанског краја сврстане у Чачанску и Рудничку бригаду. Међутим, услед понашања Аустро-Угарске према ослободилачкој борби наших народа од 1875. до 1878. године, првобитни ратни план је промењен уочи српско-турског рата, а мењан је и у току самих ратних операција, што се морало неповољно одразити. У таквим условима извршено је формирање бригада и дивизија српске народне војске, и то на територијалном принципу. Тако је главнину снага, које су бројале око 68.000 бораца, на челу са руским генералом Черњајевим, чинила Моравска војска, чији је циљ био да ослободи Ниш и Пирот и да свој ослободилачки поход настави и према Софији. Лево од Моравске војске, на српско-бугарској граници била је Тимочка војска са око 25.000 бораца. Она се концентрисала углавном око Зајечара, под командом веома способног пуковника Лешјанина. Ибарска војска се концентрисала на планини Јавору, јужно од Ивањице. Бројала је више од 11.600 бораца, без добровољаца, чији је број варирао и који су деловали као посебна група у саставу Ибарске војске. Командант ове војске био је генерал Фрањо Зах. Овде су се налазиле и бригаде чачанског краја: Рудничка и Чачанска. Дринска војска, са својих 20.000 бораца, под командом генерала Ранка Алимпџића, држала је фронт на Лиму, Увцу и Дрини, и назван дрински фронт. Ваља још, у циљу потпунијег сагледавања, додати да је српска војска народног типа била, сем I класе, наоружана застарелим наоружањем, без довољно пратећих служби, нарочито санитета, и да је, по бројности и оружју, као и по оскудици у официрском кадру, била далеко иза турске армије. Насупрот овако малобројној српској војсци стајало је 126.000 турских војника, добро наоружаних и обучених. Само код Новог Пазара, на који је у почетку рата нападала Чачанска војска, налазило се 18.000 турских војника, наоружаних Хенри—Мартинијевим и Сидеровим пушкама; коњица је поседовала винчестерке, а артиљерија топове острагане из Крушовних фабри-

ка. Турска је, уз то, могла да на српских 100.000 бораца подигне око 700.000 својих војника. У таквом односу снага, наоружања и квалитета командног кадра, ни око 3.000 руских добровољаца, неки и на Јавору, није могло да побољша стање у корист српске војске. Ако се томе дода и да је само једна десетина српских војника и командног особља била стручно осposобљена за рат, онда то довољно говори не само о односу снага, већ и о томе какав може бити исход борби у првом српско-турском рату 1876. године. Упркос свему, српски народ је био расположен за рат. На ово расположење се и ослањала српска влада „акционог министарства“.

Како су тада изгледали борци чачанске и рудничке војске, сводоче описи Вељка Јањића из Трнавe и Милића Тошића из Мрчајеваца: први је кренуо на Јавор као борац Трнавског батаљона Чачанске бригаде наоружан пушком кремењачом, у кошуљи и опанцима, други — у дугој тежињавој кошуљи и у гаћама, у гуњу и опанцима, са руском пушком, у народу званом „кашикара“.

Фронтови су формирани према ратном плану, усвојеном у Београду 18. маја 1876. Одбачен је ранији предлог па се главни напад на Турску изврши у рејону јаворског фронта. Граница на Јавору, утврђена 1833. године, остаће све до 1912. Фронт, називан јаворским, полазио је од Ибра и Новог Пазара, па преко Јавора, изнад Кушића као главне тачке, продужавао на запад према Лиму и Новој Вароши; око Мокре Горе спајао се са дринским фронтом. После доношења ратног плана, генерал Фрањо Зах, одређен за команданта Западно-моравске, односно Ибарске војске, дошао је 26. јуна у Чачак, одакле је одржавао везу са Ужичком војском, посебно са Дучићевим добровољцима, сакупљеним у добровољачки кор у Ужицу. Два дана после доласка у Чачак, Зах је добровољце ставио под команду Ибарске војске, а 1. јула у Пожеги се састао са Нићифором Дучићем, са којим се договорио о сарадњи и борбама на јаворском фронту. Зах је, том приликом, упутио добровољце преко Златибора ка Кокином Броду ради преласка границе и наступања ка Новој Вароши, а у случају успеха — ка Пријеполу, са циљем да пресеку пут који са Косова води у Босну. Поред тога, добровољци су имали задатак да подижу Србе уз границу на устанак. Тако су добровољци чинили десно крило јаворског фронта, додирујући се код Мокре Горе са Ужичком бригадом II класе. У међувремену, Ибарска војска се сливала ка Ивањици. Тако су 29. јуна, кренуле према Ивањници Чачанска и Рудничка бригада I и II класе. Рудничани су пошли из Горњег Милановца рано изјутра.

Прошавши кроз Чачак кретали су се преко Паковраћа и Јелице. Ова бригада стигла је 30. јуна у Пожегу, а 1. јула у Ариље, где се два дана задржала на одмору. Ту их је затекла вест да се око Алексинца воде борбе, па су Рудничани, под командом пуковника Марка Катанића и са поручником Радомиром Путником, као шефом штаба бригаде, 3. јула кренули из Ариља у Ивањицу, да би већ 4. јула били у Кушићима, а 5. јула на положајима, на Јавору. Рудничани су тамо затекли Ужичку бригаду I класе.

Чачанска бригада је кренула ка Ивањици са Алвацинице код Чачка. У њеном саставу су били батаљони пешадије, коњица и брдска батерија. Иза њих су се кретали занатлијска чета и болничари. Командант бригаде био је потпуковник Илија Чолак—Антић, а шеф штаба бригаде поручник Драгомир Вучковић. Бригада се кретала преко Јелице и Драгачева. Чачани су своје борце испратили раздрагани и узбуђени, а и народ Драгачева их је дочекивао срдечно, износећи пред њих храну и пиће. Чачани су већ сутрадан били у Ивањици, која се, почетком јула претворила у војнички логор. У Ивањици се налазио и главни магацин са храном за 12—15.000 бораца; ту је оформљена болница, а затим и војничко гробље. Одавде је већ 4. јула Чачанска бригада кренула према Новом Пазару, односно Рашкој, а сутрадан су и остале бригаде напустиле Ивањицу и отишле на Јавор. Кушићи су постали седиште генерала Заха и Ибарске војске. Такву улогу Кушићи су задржали за све време ратова (и данас се брег у центру насеља назива „Дивизија“). Тако је Ибарска војска, састављена од Ужичана, Чачана, Рудничана, Дучићевих добровољаца и Шатчана I класе, дочекала 6. јул, када је на Јавору дошло до првог сукоба са Турцима. Ова војска је распоређена на фронту дугом око 150 км, који је, по конфигурацији терена, био најнеповољнији. Поред ограничених стратешких циљева и развучености фронта, било је и других слабости. Архимандрит Дучић указао је на недостатак тачних топографских карата турског терена, који је требало напасти. Мобилизација је вршена ужурбаном, није била до краја ни завршена, па је вршена и током рата 1876. године. Тако је почетком августа упућена из Студенице депеша свим начелницима војних станица чачанског округа да у команду упуте војнике I, II и III класе који су се још код кућа налазили. Било је случајева да су се неки од њих крили код својих кућа да би избегли војну обавезу. Пример за то су Миросалци, у којима су тек у октобру похватани војни обвезници који су избегавали своју обавезу и, преко Ивањице, упућени команданту Чачанске бригаде

II класе Јовану Варјачићу. Овако брза мобилизација људства у чачанском и ужичком крају онемогућила је да се храна и друге потребе из позадине благовремено и у довољној количини допреме на фронт. Због тога су војне власти почеле реквизицију запрега да би се из магацина у Пожеги превукла храна за потребе јаворског фронта. Окружне војне власти (које су представљали у ужичком округу—мајор Петар Борисављевић и лекар Тренчић из Чачка, у рудничком округу—мајор Сретен Ломић и у Чачанском—попшукловник Светозар Хаџић и др Јарослав Кужељ, као санитетски капетан) имале су уочи рата пуне руке посла од којих неке нису успешно завршили. Додуше, део војних обвезника, најчешће III класе, захтевале су позадинске службе: војне станице, војни магацини и друго. О томе сведочи захтев начелника војне станице у Котражи, који је тражио још 11. јула од генерала Заха да му остави тројицу војника III класе за потребе службе при војној станици. У почетку рата није био решен ни проблем коморе. У комору су мобилисани људи који су имали сопствену запрегу, тј. имућнији, јер „они без коња разуме се ту службу вршити не могу, а људи без коња не потребују“.¹⁰ У оваквом стању дочекала је Ибарска војска борбе на Јавору 6. јула 1876.

ПОЧЕТАК БОРБИ НА ГЛАВНОМ, ТИМОЧКОМ И ДРИНСКОМ ФРОНТУ

Већ 2. јула, два дана после „делиградске прокламације“, отпочеле су борбе између Србије и Турске. Моравска војска под командом генерала Черњајева прешла је границу разбивши Турке на Бабиној глави. Но, Черњајев није умео да искористи победу. Истог дана границу је прешла и Тимочка војска, чији је циљ био да загосподари тимочком долином. Но, турски противнапад, изведен 3. јула уз помоћ јаке артиљерије, осујетио је план Тимочана. Борба за овладавање долином реке Тимока кулминирала је 18. јула битком код Великог извора. Борба код Мрамора 3. јула била је у склопу операције за ослобађање Ниша. Тако се развила борба на главном фронту, који се протезао између Ниша на једној и Алексинца и Делиграда на другој страни. Срби су овај фронт највише утврдили. Занимљивост је учешће Чачанина Светозара Хаџића у улози команданта Ђупријске бригаде I класе у бици на Мрамору, као и то да је он први српски официр, рањен на почетку рата 1876. Већ у тој

бици Ђупријска бригада запала је у кризу због масовног бекства њених војника. Образован је преки суд, који је осудио на смрт 15 коловођа расула; остале је кнез Милан помиловао. Почетком јула Дринска војска прешла је границу код Бујкалићеве аде. Народ је прилизио овој војсци, чистећи своја места од Турака. Дринска војска је прешла у Босну и код Бијељине, где је дошло до веома оштре борбе. Може се рећи да су борбе на свим фронтovima, сем на Јавору, отпочеле успешним операцијама српских дивизија, као и победама код Великог извора 18. јула и код Шуматовца 23. јула. Нарочито је значајна ова друга битка, у којој су Турци разбијени и којом је означен период успешних операција. Пораз код Шуматовца нагнао је Турке да промене план даљег напада на Алексинац и Делитрад, што је, у августу, довело до жестоких бојева код Адоровца, на Бобовишту и Радевцу, а касније, у септембру, и на креветским положајима. Но, упркос успешном почетку ратних операција, показало се да је српска народна војска заостајала у свим елементима за турском регуларном армијом, па је доста рано и брзо спласнуло ратно одушевљење. Српска војска није ратовала још од 1815. године, па јој је недостајало и ратног искуства. Када се додају и грешке команданата и изостали устаници балканских народа, онда је јасно да се Србија већ тада била нашла пред тешким искушењима.

Српске новине су редовно извештавале о борбама на свим фронтovima, чинећи то нарочито радо кад се радило о победи српске војске. Пораз на Јавору ове новине су умеле да оћуте, као што су чиниле кад је реч о поразима који су уследили. У току јула, у паузама између бојева, свуда на фронтovima „од Дрине до Тимока, од Јавора до Алексинца, чим нема борбе и трупе се улогоре, поврве жене, деца, очеви, мајке и остала родбина, у походе својим ратницима. Око сваког војника гомила жена и деце седе, једу, пију, певају као да су на сабору, а не пред непријатељским топовима“.¹¹ Очито, народ је, у почетку, рат са одушевљењем прихватио. Долазила је родбина својим борцима, певало се, играло. Али, није се дуго чекало да се, због неуспеха, у народу промени расположење.

После краћег описа рата у јулу месецу 1876. године на осталим фронтovima, остаје да се види шта се у то време збивало на јаворском фронту, на коме су се нашли борци из чачанског краја.

ПРВЕ БОРБЕ НА ЈАВОРУ — ПОРАЗ КОД КАЛИПОЉА

У време првих ратних операција на другим фронтovima, Ибарска војска је била смештена на територији моравичког краја. Сакупљена у Ивањици, она је 4. и 5. јула кренула на положај. Тако су се у централном делу фронта, на Јавору, нашле Ужичка бригада I класе, Шабачка бригада I класе и обе класе Рудничке бригаде. Чачанска бригада обе класе кренула је ка Рашкој да би напала на Нови Пазар. Пошто је јаворски фронт био дуг око 150 километара, 12.000 српских бораца није представљала довољну снагу да би се остварио ратни циљ. Снаге су биле подељене у три групе: леву колону чинили су Чачани са нешто добровољаца, под командом Илије Чолак — Антића и капетана Михаила Илића, који је командовао Карановачким батаљоном Чачанске бригаде и добровољцима. Централна колона, под командом генерала Заха, нашла се на Јавору, а деснокрилну колону, чији је правац наступања био нововарошки крај, чинили су Дучићеви добровољци, такође под Заховом командом. План све три колоне био је да наступају кроз турску територију: Чачани према Новом Пазару, кога је требало да нападну 8. јула; главне снаге на Јавору—преко Калипоља и Кладнице ка Сјеници, коју је требало да нападну 8 јула, док су добровољци истог дана имали да нападну на Нову Варош. Такав правац напада и план изгледа да су најпре почели да остварују Чачани, који су већ 5. јула ступили у борбу. На другој страни стајале су турске снаге под командом Мехмед Али-паше и Дервиш-паше. Први је био веома способан не само војни командант, који ће у овом рату направити војничку каријеру, већ и дипломата који је заступао Турску на берлинском конгресу.

Иако су „Српске новине“ објавиле вест да је чачанска војска ступила у прву борбу 6. јула, далеко више извора упућује на 5. јул. Тог дана су борци Чачанске бригаде прешли српско-турску границу код Градца, па су 5. и 6. јула водили борбе на прилазима Новом Пазару. У току ова два дана успели су да поруше турске карауле у Рашкој, на Борији и Голици, заузевши читаво подручје између Рашке и Новог Пазара, на која су могли напасти већ 7. јула, дан раније од планираног рока. Овим успешним нападом ослобођена је граница чачанског округа од Турака. У нападу на Нови Пазар Чачанска бригада кретала се у три колоне. Централна, састављена од по два батаљона обе класе, под командом Илије Чолак—Антића, наступала је према граду; левокрилна колона са капетаном Илићем

најпре је поразила Турке у борби код Јариња, не изгубивши ни једног војника, а онда водила тешку борбу на Кадијачи, са задатком да пресече пут од Косовске Митровице ка Новом Пазару. У то време Студенички и Трнавоки батаљон, као десна колона, водили су борбу код Ђурђевих стубова. Главна колона се 7. јула нашла пред градом, који је могла са успехом напасти, јер се тог дана у граду налазила малобројна турска посада. Но, Илија Чолак—Антић је оклевао, упркос успеху својих крилних колона. Да ли се држао договора о нападу 8. јула, тешко је рећи. Када се 8. јула Чачанска бригада упустила у борбу, у Нови Пазар су стигла турска појачања, чиме је овај напад изведен са закашњењем, па се завршио неуспехом. Ако се дода изостанак потпоре од стране артиљерије, онда је лакше објаснити деморализацију бораца Чачанске бригаде и охрабрење Турака. „У дивљем бекству неки пођу кућама“.¹² Тако је један цео вод Драгачевског батаљона кренуо у Драгачево. Но, развој догађаја на Јавору после пораза код Калипоља натерао је команду Ибарске војске да Чачане повуче са фронта према Новом Пазару и пребаци их на Јавор. Тако се Чачанска бригада, после неуспеха од 8. јула, пребацила под борбом према Јавору, где се укључила у састав главнине снага.

Главнина снага на Јавору пребало је да 6. јула изјутра пређе турску праницу и преко Калипоља крене на Сјеницу. Изгледа да Рудничка и Шабачка бригада нису стигле на време на положај, па су борци Ужичке бригаде I класе сами кренули у напад. Они су, због Захове погрешне процене снага, на Калипољу дочекани и заустављени, па запали у веома тежак положај. Увођењем Рудничке бригаде у борбу покушало се да се спасе ситуација. Тако су четири батаљона Ужичана и три батаљона Рудничана водили борбу целог дана. Њима су, као потпора, придодати борци Шабачке бригаде I класе, који су закаснили и неодморени ступили у борбу. Због магле и пушчањог дима, постављени иза леђа Рудничана, отворили су ватру на Турке преко ових, због чега ће, ометени маглом и удаљеношћу, уместо у Турке, пуцати у Рудничане наневши им тешке губитке. Ове податке наводе: лекар Рудничке бригаде као учесник, и Мита Петровић,¹³ који објашњава забуну код Шалчана лошим распоредом снага, удаљеношћу од линије борбе и маглом. Ако се томе дода да су борци Рудничке бригаде II класе и два батаљона Ужичке бригаде I класе, уместо да са Ограђеника нападну на Кладницу, остали на својим положајима, јер им, наводно, није издата команда за напад, онда је пораз Ужичана и Рудничана био неизбежан и потпун.

Јер, Турцима на Калипољу дошли су у помоћ табори низама из Кладнице. Тако је предвече 6. јула 1876. напад на Калипољу био заустављен. Према писању „Српских новина“ о почетку борбе на Јавору, излази да су батаљони Ужичке и Рудничке бригаде прешли границу у 10 часова и да је борба трајала до 18 часова. „Ватра је била врло густа“ — забележиле су новине, наводећи да је било доста рањених са обе стране. „Српске новине“ су вешто избегле да дају праву слику пораза српских снага на Калипољу, што је, свакако, било разумљиво. И у народу ивањичког краја остало је предање о Калипољској бици. Један од казивача¹⁴ наводи да је борба на Калипољу „била страшна, а од пуцњаве се створила таква димна завеса да се није могло видети“. Резултат овог пораза није само губљење позиције на Јавору и деморализација народне војске, већ и велики број мртвих и рањених Ужичана и Рудничана. Турци су над рањеницима чинили нечувена зверства, у чему су, поред низама, предњачили Черкези и башибозук. Ипак, у калипољској бици било је и светлих примера херојске борбе Ужичана и Рудничана. Истакли су се борци Моравског батаљона Рудничке бригаде, тј. борци из љубићких села, такође и Таковци, чији је четовођа Лазар Мирковић из Коштунџа преотео из турских руку изгубљену заставу Таковског батаљона. Пораз на Калипољу избацио је из строја око 1.000 војника Ужичке и Рудничке бригаде. У овај број ушли су погинули и рањени, међу којима су се нашли и чланови командног особља Ибарске војске: генерал Фрањо Зах, који је осматрао развој битке, затим Евгеније Калинић, шеф штаба Ибарске војске, Марко Катанић, командант Рудничке бригаде I класе, и Дука Пешика, командант Шатчана. О броју турских снага на положајима Калипоља и њиховим губицима нема довољно података. Ако их има, као што су и о процени броја њихових бораца, доста су различити и несигурни. По једном извору¹⁵ Турака је на Калипољу на дан битке 6. јула било 7—8.000, док је Зах имао 15 — 20.000 бораца, што је свакако преувеличано, као и навођење да „Турци много српске војске поубијаше како причаху око 2.000 мртвих и рањених услед чега устукну српска војска са пијаним Захом“.¹⁶ Има навода да је око 2.000 турских низама зауставило Ибарску војску, која је у калипољску битку увела знатно више својих војника.

Разлози пораза код Калипоља, који је имао велике последице за даљи исход борби на јаворском фронту у току 1876. године, бројни су и заслужују да се помену. Јаворски положај, развучен и непрегледан, са слабијим прилазним путевима, знатно је отежавао

кретање српских бригада — учесница у калипољској бици, као и у каснијим борбама. Ово се нарочито односило на артиљерију и коњицу, које су у овој борби имале мали допринос. Други моменат је одлагање напада, који је био планиран у зору, а изведен тек у 10 часова и наочиглед Турака, због чега је изостао фактор изненађења. Ту је, затим, слаба сарадња између бригада српске народне војске, које нису могле, упркос закашњењу напада, да крену заједно у борбу. Нарочито су закаснили Шапчани, који су право са усиљеног марша ступили у борбу, што је довело до неспоразума и грешке, која је нарочито погодила Рудничане. Од утицаја је свакако била и већ поменута неактивност Рудничке бригаде II класе и два батаљона Ужичке бригаде I класе, које, уместо да нападну — а могли су „низаме засути камењем и побити их све“¹⁷ — нису ништа предузеле да задрже турске војнике наспрам свог положаја, да ови не прискоче у помоћ Турцима код Калипоља. Ако се дода одсуство координације између српских бригада на Јавору и рђава опремљеност, као и оцена војничких квалитета генерала Заха, онда су још уочљивији разлози победе турских снага у калипољској бици. Страни дописници су истицали рђаву опремљеност и наоружање српске војске у овој бици, али и скромност, борбеност и издржљивост српских сељака — ратника, јер, по мишљењу Васе Пелагића, „овде се играло жмурке са народом, животом и чашћу“.¹⁸

Посебно поглавље у објашњењу пораза код Калипоља чини свакако командант Ибарске војске на Јавору Фрањо Зах. Сви наводи указују да се радило о неспособном војном команданту, који је у Марку Катанићу и Јовану Мишковићу имао способне официре, које је само ометао. Тако се наводи да је Ибарска војска на Јавору „на свом челу имала једног конфузног генерала, који је војничком занату био савршено стран“.¹⁹ О „ђенералу Заху“ као неспособном команданту могу се и данас чути приче у подјаворским селима, не само кроз песму: „Бог убије Заха ђенерала што издаде Јавор без мегдана“, већ и кроз предање о примању мита од Турака. Прича се, наиме, да је једна српкиња из села Лепосавића близу турске Кладнице примила од кладничких Турака ћуп злата, који је прелила млеком и тобож понела српским војницима на Јавор. Ћуп са златом она је однела генералу Заху, па је овај, примивши мито, наредио Шапчанима да пуцају Рудничанима у леђа. По овом предању, Зах је умро у Чачку, где су му уста заливена растопљеним златом добијеним од Турака као мито. По другом предању, сахрањен је у Београду на исти начин, јер је, наводно, тамо умро. Сва-

како да је овакво расположење народа у подјаворским селима према генералу Заху дошло као последица пораза код Калипоља и да није потпуно оправдано. Осим у Заховој личној необдарености за војнички позив, разлози пораза морају се тражити и у објективним и у субјективним слабостима у Ибарској војсци на Јавору, затим у извлачењу појединаца са фронта, као и у пљачкању и паљењу села од стране Турака, које је праћено крајњим суровостима, што је изазвало колебање морала становништва и самих бораца.

СМЕНА ГЕНЕРАЛА ЗАХА

Пораз код Калипоља 6. јула показао је да је јаворски фронт развучен, па је Зах обавестио Чачанску бригаду да обустави напад на Нови Пазар и да се пребаци на Јавор. Исти захтев Зах је упутио и Дучићевим добровољцима, који су се успешно борили на прилазима Новој Вароши, јер, Турци су већ заузели Василијин врх на Јавору, који се показао као „фатални клин који је непријатељ ударио у јаворску позицију“.²⁰ Ваља, још, указати да су се Дучићеви добровољци, примивши од Србије плату, храбро борили око Нове Вароши, где су читали кнежеву прокламацију и стицали бројне нове борце из нововарошког краја. Уз то, успели су да 7. јула пресеку телеграфску везу између Сјенице и Нове Вароши. Зах, који је са добровољцима одржавао везу, није јавио о калипољском поразу — да им не поколеба борбени дух. Али, добровољци су, под јаким притиском Турака, морали, уз помоћ Ужичке бригаде III класе, да се партизанском тактиком пребаце у Радојинју, одакле су могли да помогну Ужичкој бригади II класе, која је на Заовинама код Мокре Горе водила тешку борбу да спрече продор Турака преко Златибора ка Ужицу. И пре него што су се прикључили главнини Ибарске војске на Јавору, добровољци су се у Радојинји сукобили са турском колоном која се кретала од Нове Вароши и Вишеграда под командом Мустај-паше. Добровољци су 18. јула у Радојинји прихватили борбу са турским низамима и однели сјајну победу. Тек после ове борбе су се, по Заховој наредби, кретали ка Калићима, уз задатак да по сваку цену бране границу код Сјеништа. Ова чињеница сведочи о турском притиску од Дрине и Нове Вароши, који је уследио у намери да се искористи победа код Калипоља.

Генерал Зах вршио је концентрацију снага на Јавору припремајући нови план о нападу на турске положаје. Циљ овог на-

пада био је исправљање последица пораза код Калипоља и подизање борбеног морала Ибарске војске. Тако је Зах 23. јула одржао војно саветовање, на које је позвао старешине бригада на Јавору и Дучића, команданта добровољаца. Тема саветовања била је: доношење плана напада на турске положаје, предвиђеног за 24. јул. Састанак је водио Јован Мишковић. Зах је тог дана разгледао положаје са Василијиног врха. По свој прилици, сви команданти бригада нису присуствовали саветовању, јер Дучић наводи како се, у повратку са саветовања, срео са командантом Ужичке бригаде I класе Петром Борисављевићем и командантом Рудничке бригаде II класе Стојаном Поповићем, који се налазио на положају Троглав. Како је Зах припреме за напад отпочео још 20. јула концентрацијом снага на Јавору, из Чачка су довучене пољске и позиционе батерије, које су већ 21. јула приспеле на положај. У планираном нападу Ужичани су држали центар, Шалчани су били потпора центру, а Рудничка бригада I и II класе држала је крилне правце напада. Тако се Рудничка бригада I класе нашла више Ерчега, а II класе на положају Троглав, код Долова. Дучићеви добровољци су од Кадилжине стене довели на Јавор три батаљона. Један батаљон Ужичке бригаде II класе био је на Ступској чесми, а за време борбе 24. јула на Јавор су стигли и Чачани под командом Илије Чолак—Антића и заузели положај на Боровцу и Петровцу. Задатак Чачана био је да зађу за леђа снагама Мехмед-паше, па да нападом ка Сјеници ослабе турски притисак на Јавор. Поменутог дана напад је извршен са Ограђеника на Огоријевицу и Васиљевића кулу, где су се налазиле главне турске снаге. Рудничка бригада II класе, заједно са добровољцима, успешно је напала на Васиљевића кулу, што је подстицало пристизање нових добровољаца, од којих је основан четврти батаљон добровољачког кора. Командант Рудничке бригаде II класе био је Милутин Гарашанин. Васиљевића кула освојена је; борба се распламсавала у поподневним часовима, а „рањеници почеше долазити у превижалиште у масама“.²¹ Како овај податак наводи лекар Рудничке бригаде II класе, који је примио око 180 рањеника, овај број жртава вероватно се највише односио на борце његове бригаде. Главно турско упориште за време борбе 24. јула било је у Кладници. Генерал Зах није у борбу увео све расположиве снаге, као на пример, неке батаљоне Ужичке, Рудничке и Шабачке бригаде I класе, бојећи се турског препада из Калипоља. Поменуте батаљоне држао је на Јавору, у приправности, чиме је знатно ослабио напад на Огоријевицу. Због тога овај положај и није заузет упркос око 300

изгинулих и рањених бораца Рудничке бригаде II класе, Пожежана и добровољаца. Мита Петровић,²² описујући борбе на Огоријевцу пред Кладницом, износи, поред осталог, да је тај напад Рудничана био демонстративан — како би омогућио успешно наступање Чачана преко Ступске чесме и Сувог рта у долину реке Вапе и даље ка Сјеници. У том циљу развила се жестока борба између Рудничана и турских низама (турске регуларне војске). Како је Турцима, у моменту ускакања Рудничана у турске шанчеве, стигла помоћ, и Зах је послао у помоћ два батаљона Шапчана. Тако се у једном потоку развила борба прса у прса. Тада је и Дучић са Васиљевића куле послао једно одељење добровољаца. „Ту се, у потоку, развила хладна, страховита бајонетска борба. Поток је остао прекривен лешевима и обојен крвљу“.²³ Само из два батаљона Рудничке бригаде II класе пало је 130 бораца.

Изгледа да је 24. јула на Јавору било више жарипгта сукоба. Поред напада од Васиљевића куле ка Огоријевцу, добровољци су од Долова напали турску кулу, коју су бранили „турски царски аскери“, због чега су се добровољци и поколебали. Но, кад је Дучић почео да храбри људе и да их враћа у борбу, отпочевши лично да нишани на топу, Турци су се из куле разбежали, па су добровољци однели победу.

Чачанска бригада I класе, која је 22. јула кренула из Рашке, коначила је на Голији, коју је прешла 23. јула, наставши једну турску караулу. Напад је извршио Трнавски батаљон уз помоћ половине Студеничког батаљона. Освојивши ову караулу, Чачани су истог дана увече стигли у Ступску чесму. Ту су се окупили сви батаљони Чачанске бригаде. Када је Мехмед Али-паша сазнао за кретање Чачана, послао је два батаљона низама да запоседну Цмиљевачку кулу у циљу обезбеђења бока кретања турских трупа од Косовске Митровице ка Црној Гори. Да би се ово кретање омогућило, Мехмед Али-паша настојао је да, по сваку цену, овлада положајем Суви рт. Чачанска бригада, која је имала намеру да омете кретање Турака, послала је мању групу пешака под командом капетана Гајиновића да, у Дугој Пољани, заварају турску војску, док остали батаљони бригаде не заузму Цмиљевачку кулу. У борби за ову кулу, лево крило држали су Трнавци са брдском артиљеријом; центар су запосели Драгачевци са чачанском брдском батеријом, а десно крило Студеничани. Турци су се кретали у две колоне, од којих је главна ишла ка Сувом рту. Ово је 24. јула довело до жестоког сукоба Чачана са Турцима. У вишечасовној борби у току пре-

поднева Турци су успели да савладају отпор Драгачевског батаљона, који је почео одступати. Но, Драгачевцима је прискочио у помоћ Трнавски батаљон, који је напао Турке с леђа. Драгачевци се охрабре, па се поврате и оспу ватру наневши Турцима велике губитке. Друга турска колона, која се пела уз Лисингу, дочекана је артиљеријском ватром. Видевши како је прошла главна колона код Сувог рта, повукла се у великом нереду. Студентичани су ову турску пругу гонили све до Сјенице. Тако су Чачани 24. јула однели сјајну победу и запосели Суви рт, а 25. јула се Гајиновић вратио из Дуге Пољане, неуспевши, логично, да омете улазак Дервиш-паше у Сјеницу. И у време ових борби Турци су упадали у подјаворска села, пљачкали и палили. Такав препад направили су и у засеоку Медовине, у Ерчегама. Запалили су 19 кућа и 110 зграда и опљачкали близу 700 грла крупне и ситне стоке.

Поразом код Огорјевца 24. јула, без обзира на успех Чачана и добровољаца, била је решена Захова командантска судбина. Јер, 25. јула 1876. године, на положај команданта Ибарске војске на Јавору долази Илија Чолак—Антић, дотадашњи командант Чачанске бригаде I класе. Следећег дана Зах је предао команду новом команданту и опростио се од Дучића и, вероватно, од команданата присутних бригада. Он је, том приликом, објаснио да је рањен и болестан, па одлази у Београд. Поред тога, он је Илији Чолак—Антићу дао упутства за даљу борбу са Турцима. Међутим, чињеница је да је Зах смењен од стране Врховне команде. После ове смене уследиле су промене командног особља у бригадама и штабу Ибарске војске. Јован Мишковић постављен је за команданта Чачанске бригаде I класе, а на упражњено место шефа штаба Ибарске војске дошао је Јеврем Марковић, брат Светозара Марковића. О одласку Заха забележено је, поред осталог, и ово: „Како доцније, иза смене Заха генерала кружаху приче и гласови њега је бечка господа потурила Србији, у намери душманској, да Србију осрамоти и осакати и од Санцака да Србија умије руке своје. Већ доцније махинације Беча и Аустрије то и потврдише“.²⁴ Тако се завршило Захово командовање Ибарском војском, као и вишедневно неуспешно војевање. Под командом ове, доста контроверзне, личности храбро су се борили Чачани и Рудничани. У вези са генералом Захом треба поменути, ради јасноће, и чињеницу да је он умро у Брну (Чехословачка) 1892. године, чиме опадају предања о томе да је Зах свој живот завршио у Чачку или Београду.

По одласку генерала Заха са Јавора, почело је и одлажење појединих јединица са овог фронта. Најпре су повучени борци Шабачке бригаде I класе, а 25. јула и део артиљерије. Ова одлажења ће, касније бити знатно већа.

ЧАЧАНИ И РУДНИЧАНИ У БОРБАМА НА ГЛАВНОМ ФРОНТУ У АВГУСТУ — СЕПТЕМБРУ

Од краја јула до средине септембра 1876. године, од када је наступило десетодневно примирје, вођене су на главном фронту жестоке борбе. И на јаворском фронту су, у овом периоду, трајале ратне акције, веома драматичне по свом току и резултатима. Најмање војних акција било је на дринском фронту, јер су се обе стране уздржавале од већих сукоба.

После првих успеха на главном фронту, на Тимочком и на Дрини, уследила је, крајем јула и у августу, јака турска против-офанзива, која се испољила и у борбама на Јавору. Тако су се, крајем јула, развили огорчени окршаји за Књажевац, који је, после тродневне борбе и упркос херојске одбране под командом Хорватовића, пао у турске руке. Ваља додати да је овај командант био један од најбољих српских официра у рату и да се под његовом командом борио и млади официр Степа Степановић. И у Нишу су се крајем јула помилале турске снаге, које су, после извршене концентрације, кренуле према Делиграду и Алексинцу. Генерал Черњајев, командант овог дела фронта, направио је грешку, јер је 99 батаљона растурио на широком простору од Јанкове клисуре до Кривеља. Друга грешка је што је Хорватовића послао да запоседне од стране Турака напуштени Књажевац, чиме се лишио услуга овог заиста сјајног команданта. Крајем јула и у августу, ратне резерве српске армије знатно су смањене, а крагујевачка фабрика оружја није имала довољно сировина за израду муниције, па је обуставила производњу. У таквом стању дочекане су турске трупе, које су 22. августа избиле пред Алексинац. Турске снаге ће свој напад усмерити на Шуматовац, где се следећег дана, 23. августа развила огорчена дванаесточасовна борба. Турке је 24. августа изненада напао Хорватовић, који је самоиницијативно дошао „тамо где се чула топовска рика“.²⁵ Напад српске војске настављен је и 25. августа, па је, као резултат тог напада, постигнута највећа победа српске војске у првом српско-турском рату. Ваља напоменути да се заслуга

за успех у шуматовачкој бици приписује Кости Протићу, који је средином августа учврстио шанац на овом положају. После овог пораза Турци су своје снаге пребацили на леву обалу Јужне Мораве, што је Черњајев касно уочио. Али, и кад је сазнао за овај турски маневар, опет се лишио услуга Хорватовића пославши га да демонстративно нападне Ниш. У таквом стању дочекан је 1. септембар, када су Турци свом снагом напали српске положаје на Адровцу. У овој борби учествовала је и Рудничка бригада, пребачена крајем августа са јаворског фронта. Рудничани су стигли на Адровац дан уочи битке, предвођени Радомиром Путником, својим новим командантом. У борби су изгинули многи борци из састава Рудничке бригаде. Лекар ове бригаде у свом превијалишту примио је за само три часа борбе, преко 200 рањеника из обе класе Рудничана. Овај податак говори о јачини борбе на Адровцу, о учешћу Рудничке бригаде I класе и дела Рудничке бригаде II класе на главном фронту од почетка септембра, као и о великим жртвама бораца из те бригаде. Битка је завршена предвече, кад су Рудничани и друге јединице напустили Адровац, а борба настављена на Прџиловачким висовима, преневши се ове до реке Мораве. Услед продора Турака, евакуисан је Алексинац, а Рудничани су, по наређењу, одступили на положај Каоник. Део бригаде налазио се у Делиграду, да би 5. септембра Рудничани већ били на креветским положајима, са којих ће 11. септембра учествовати у бици на Бобовишту. У овој борби налазили су се на левом крилу фронта, са задатком да зауставе Турке, који су прешли Мораву.

Турци су, после пораза на Шуматовцу, као и огорчене борбе на Адровцу и Прџиловачким висовима, оклевали да даље напредују, што је српска војска искористила да крајем августа и првих дана септембра утврди ђуниску линију фронта. Турско оклевање трајало је до 11. септембра, када су, нападом на Бобовиште, означили наставак своје офанзиве. Циљ овог турског напада био је да се прекине веза између Алексинца и Делиграда. У борби на Бобовишту учествовали су и Рудничани, као и Хорватовић, који је, чувши за пораз код Адровца, похитао у помоћ и нашао се у Каонику, где су већ били Рудничани, српски добровољци, добровољци из Русије и Бугарске, као и Црногорци под командом војводе Маше Врбице. У боју на Бобовцу и Радојевцу истакли су се борци Хорватовићеве дивизије и црногорски добровољци, али свакако и остали учесници. Турци су приморани да одустану од кретања према Крушевцу и да усмере своје даље акције према креветским положа-

јима и Ђунису. Но, уочи борби код ових места, наступило је, 15. септембру, десетодневно примирје, које су обе стране искористиле да концентришу снаге на линији Кревет — Ђунис. Када су 25. септембра настављене борбе на Кревету, Срба је било око 45.000, чему треба додати и све већи број добровољаца, који су пристизали. Турака је било знатно више: 65.000 на фронту, а 24.000 у резерви (стационараних код Ниша). По броју прикупљених снага уочава се да се на главном фронту спремао велики окршај зараћених страна, у коме ће, поред Рудничана, учествовати и Чачанска бригада I класе. Турци су, иначе уочи пресудне ђуниске битке имали знатну премоћ у људству.

Турци су нерадо прихватили примирје, које је уследило после победе српске војске код Бобовишта и под притиском западно-европских сила. Са примирјем се, међутим, није слагао генерал Черњајев, тај „прави диктатор Србије у то време и човек који је најјаче утицао на кнеза“^{25а} и који је, уз помоћ дела владе и кнеза, успео да одбије турску иницијативу о продужењу примирја за још десет дана. У томе га је помогао и део српских официра — присталица настављања рата. Тако је дошло до битке на креветским положајима, која се одиграла између 28. и 30. септембра 1876. У овој борби, поред Рудничана, учествовала је и Чачанска бригада I класе, која је напустила Јавор крајем септембра. Тако ће се Чачани борити на главном фронту при крају првог и у другом српско-турском рату. Борба на креветским положајима почела је општим јуришем српске војске. Бој је био жесток. Непрестано су се смењивали јуриши и противјуриши, који су се, често, претварали у борбу прса у прса. Учешће Рудничана у овој борби је несумњиво, као и једне батерије Чачана. Ова батерија налазила се у саставу руско-српске бригаде, која се налазила на креветском положају. Чачанском бригадом I класе, по њеном доласку у Делиград, командовао је мајор Светозар Хаџић, напустивши командантски положај у Ђупријској бригади I класе. Хаџић је командовао Чачанском бригадом и пре српско-турског рата 1876. озбиљност ситуације на главном фронту била је разлог да Чачанска бригада I класе још 22. септембра напусти јаворски фронт. Ово се види и из податка да је војна станица у Котражи за тај дан спремала сточну храну и огрев, очекујући најављени долазак Чачанске бригаде I класе на конак. Њена маршрута ишла је, свакако, као и код пребацивања Рудничана с краја августа: Јавор — Котража — Чачак — Карановац — Трстеник — Крушевац — Делиград. Чачани су се налазили у цен-

тру Хорватовићеве дивизије, где се развила опорчена борба. Руски официр Комаров, правећи план за битку на креветским положајима, намеравао је да Чачанској бригади I класе да „важну улогу у једном великом предузећу“.²⁶ Било је око 500 мртвих и рањених, али Турци нису успели да изврше намеравани продор. Од Чачана у овој борби су, поред бораца Чачанске бригаде I класе, учествовали мајор Милија Катанић, родом из Бечња, поручник Светозар Магданић и други. Само у борби 29. септембра, која се до поднева одвијала успешно по српске снаге, у поподневним часовима у превижалишту Рудничке бригаде стигло је преко 250 рањеника, мада борба још није била завршена. Тежи рањеници су транспортовани у главну болницу, која се налазила у Ражњу. У борбама 30 септембра три батаљона Чачана била су у резерви, пошто је Хорватовићева војска издржала тежак напад Турака. Ни Чачани нису изостали од учешћа у борбама на креветском положају. На то упућује и податак да је Хорватовић имао при до шест батаљона, које је, са распламсавањем борбе, слао лево или десно, дуж положаја, као помоћ, говори да су сва три батаљона Чачана учествовала у окршајима. Најзад, обим и жестина борбе захтевали су употребу и последњег борца у борбама од 28. до 30. септембра. Што се тиче борби на Кревету од 28. до 30. септембра, ваља напоменути да су оне трајале на читавом фронту од Јастрепца до Јужне Мораве. Чачани и Рудничани су у њој учествовали од првог дана, уводећи у бој батаљон по батаљон. Једна од првих жртава Рудничана био је поручник Радоје Ломвић, који је подлегао ранама у превижалишту своје бригаде. Турски противнапад, изведен 30. септембра, није донео успех, тако да се креветска битка завршила без победника. Била је то „тешка и крвава битка која није донела победу ниједној страни“;²⁷ али су обе претрпеле велике губитке и биле сасвим исцрпљене. Но, за Србију, чија војска није имала такве резерве као што их је имала турска армија, ова битка била је практично изгубљена. Да би се омела евентуална турска активност, већ 2. октобра, створен је од руских и црногорских добровољаца тзв. „летећи кор“, који је, применом партизанске тактике ратовања, узнемиравао Турке извођењем успешних напада. Због исцрпљености, уследило је ново примирје на главном фронту, које је прекинуто пресудном Ђуниском битком, крајем октобра.

Што се тиче фронта на Дрини у августу и септембру 1876. године, поменуто је већ да су се обе зараћене стране уздржавале од акција. Па ипак, и на овом делу фронта, долазило је до сукоба,

мада су они били и по обиму и по трајању далеко иза ратних акција на главном или јаворском фронту. Вести са овог фронта, који се граничио са оним на Јавору, доста су оскудне. Први забележен сукоб био је 25. августа, када је Дринска војска водила тринаесто-часовну борбу са Турцима код Јање. О исходу сукоба „Српске новине“ нису писале. Ове новине пишу о борби вођеној 11. септембра код Попова тако што су Турци, изишавши из Бијелине, напали српски положај. На овом положају поновни сукоб избио је 14. септембра, када је Дринска војска прешла преко Дрине, али се без борбе повукла на десну обалу реке. Три дана касније Дринска војска је нападнута код Зворника, али је напад успешно одбијен, а Турци растерани. И документа, која се чувају у ужичком архиву²⁸ говоре о сукобу на дринском фронту у току септембра 1876. Поред сукоба на Цигли, 23. септембра, у коме је Ужичка бригада III класе одбила турски напад (пропустивши да предузме гоњење разбијених Турака), наводи се и жалба Начелства ужичког округа да је оно остало без радне снаге, јер су чак и резервисти морали, због сталних сукоба, још од јула бити на граници. Због тога су села овог округа, почев од Заовине па до пранице са чачанским округом, остала без летине.

Како се види, тежиште борби у августу и септембру било је пренето на главни фронт, због чега ће се тамо наћи Чачани и Рудничани. На дринском фронту вођене су мање борбе, поглавито у току септембра.

БОРБЕ КОД СУВОГ РТА И НА ДОЛОВИМА — ГУБИТАК ЈАВОРА

На Јавору, у току августа и септембра, одигравале су се драматичне битке, у којима су у августу учествовали и Рудничани и Чачани, а у септембру борци Чачанске бригаде, док су се Рудничани у току овог месеца борили на главном фронту. Јер, почетком августа одиграла се битка за Јавор, која је била изгубљена, а пред крај августа и почетком септембра, Ибарска војска предузимала је крајње напоре да поврати изгубљене јаворске положаје. У овом периоду, одласком најпре Рудничке, а потом и Чачанске бригаде са Јавора, дошло је до слабљења снага, које је, ипак, прекинуто доласком Ужичке, Рудничке и Чачанске бригаде II и III класе, као и све већим присуством руских добровољаца.

Одласком Фрање Заха, тј. сменом овог команданта Ибарске војске, њени официри су очекивали да ће Илија Чолак—Антић, као

потомак прослављеног јунака из српских устанака, повести одлучнији напад на Сјеницу. Отуда су они и поздравили промену команданта. За потпуковника Илију Чолак—Антића треба рећи да се, као официр, школовао у Србији и Белгији и да је, јуна 1876. године, дужен порезом у Горњем Милановцу, а да је већ у јулу био у Чачку, што значи да је као официр службовао уочи рата у чачанском крају, па је, због тога, и постављен за команданта Чачанске бригаде I класе. На овој дужности остао је све до 26. јула, када је од Заха преузео команду над Ибарском војском. Почетак његовог командовања протекао је у примирју. То је била срећна околност, јер се у то време, услед влаге и оштре планинске воде, јавила међу борцима срдобоља, од које се у току једног дана у амбуланти налазило по 120 до 150 бораца, а понекад се и до 200 разболелих обраћало за помоћ. У исто време, од 26. јула, на Јавору се појављује све више добровољаца из Русије, међу којима се највише истакао Јеврем Вукосављевић. Он се одликовао великом храброшћу. Јуначки је потинуо у покушају да се поврати изгубљени Јавор. Сахрањен је на чачанском гробљу.

Активност новог команданта испољавала се у више правца. Већ 27. јула Илија Чолак—Антић послао је чету добровољаца на Златар, давши јој задатак да омета турске транспорте између Сјенице и Нове Вароши. Касније, за остварење овог задатка, одвојио је цео батаљон, чиме је отпочело цепање добровољачког кора на Јавору. Затим је уследило упозорење дато свим бригадама на јаворском фронту да чувају праничне позиције и да врше војну обуку по четама и батаљонима како би се борци привикли на војна правила и дисциплину, а јединице прилагодиле терену и условима фронта. Од 28. јула нови командант приступа концентрацији расположивих снага. Тако је на Јавор у целости пребачена Ужичка бригада II класе, која је распоређена на положај у Васиљевићима. Чачанска бригада I класе запосела је положаје: Боровац и Лису. Њој су придодати Дучићеви добровољци, којима је дат задатак да диверзантским акцијама узнемирују Турке на путу између Сјенице и Новог Пазара. Други део добровољаца нашао се на Тисовици, из које су се одељења Рудничке бригаде повукла у саставу своје јединице. Рудничка бригада је са Ужичанима била на Јавору, приправна да брани положај ако би Турци извели напад из Калипоља. Из податка да су већ 30. јула Чачани и добровољци запосели положаје: Петровац — Суви рт — Боровац — Лиса може се закључити да су све јединице јаворског фронта биле на положајима,

које им је одредио нови командант. Тако су се Чачани нашли на левом крилу фронта. Како је Лиса контролисала прилаз од Сјенице долином реке Вапе, Чачани су, на предлог инжењера Приљеве, заједно са добровољцима, утврдили овај положај већ 1. августа. Суви рт је планинска коса изнад села Ерчета и са њега води пут за Сјеницу и Нови Пазар. На том положају су, од 3. августа, Чачани били изложени јаким турским нападима. Дервиш-паша довео је у Сјеницу 16 батаљона редовне војске, сакупљене у Македонији и Египту и концентрисао их наспрам Сувог рта. Добровољци, који се се на том положају налазили заједно са Чачанима, били су у таквом расположењу, које је одговарало нападачима. Неопремљеност, глад и хладноћа планинских ноћи, као и појаве бекства добровољачких војника, нарочито оних из вишеградске нахије, били су узели маха. У таквом стању Чачанска бригада дочекала је напад поменутих батаљона, које је Дервиш-паша 3. августа упутио ка Сувом рту. Турци су се кретали долином реке Вапе, подељени у две колоне, усмерене ка Лиси и Боровцу. Боровац и Суви рт држали су Чачани, а добровољци су били лево — на Лисини. Код Сувог рта налазили су се борци Трнавског батаљона и коњица Чачанске бригаде. Изгледа да је Дервиш-паша, спремајући овај напад, знао за распоред Ибарске војске. У тим условима изведен је 3. августа турски напад мањих размера, у коме су учествовала само два његова батаљона. Овај напад су Чачани и добровољци одбили, одбранивши положај на Лисини. По свој прилици, радило се о реконосцирању терена, предузетом од стране Дервиш-паше, при чему је дошло до сукоба турске претходнице са добровољцима, којима су Чачани прискочили у помоћ. Турски напад је заустављен, уз нашошење губитака, после којих су се Турци повукли. „Српске новине“ су 4. августа јавиле о овој борби, дајући нешто више података. Навеле су да су у нападу на Лисину, поред низама, учествовали и Арнаути, којих је било око 800. Ове новине јавиле су да је капетан Јован Мишковић са батаљонима Чачанске бригаде, уз помоћ артиљерије, разбио и растерао Турке, који су побегли у Сјеницу. Поред навођења губитака на турској страни „Српске новине“ доносе податке о седморици изгинулих и 31 рањеном из састава Чачанске бригаде и добровољаца.

После неуспеха, Дервиш-паша се 4. августа припремао да поново нападне положаје Чачана. Довео је појачања са кладничких и калипољских положаја. Одлучио је да нападне Чачане и добровољце на линији Петровац—Боровац—Суви рт. Да би успех напада био сигурнији, Мехмед Али-паша је, 5. августа, демонстративно на-

пао на Рудничане и Ужичку бригаду II класе. Истог дана у рано јутро, Дервиш-паша је кренуо из Сјенице, са 16 батаљона регуларне војске, уз коју су ишли Арнаути и коњица. Мита Петровић, пак наводи³⁹ да се радило о 25 батаљона Турака, сврстаних у четири колоне. По истом аутору, Турака је било тако много да се „зацрнела земља“ од колона које су се долином реке Вапе приближавале Сувом рту. Две колоне су се кретале са циљем да нападну Петровац и Лисину; трећа, најбројнија, имала је задатак да удари на Боровац—Суви рт; четврта се кретала иза прве три, као резерва и потпора. Како се види, ни Турци нису имали снага да 5. августа нападну из Калипоља на Јавор, сем демонстративног испада, па су се усмерили ка левом крилу јаворског фронта, који су бранили Чачани и добровољци. С обзиром да је и команда Ибарске војске планирала напад на Сјеницу, Илија Чолак—Антић је позвао, 5. августа, команданта Чачанске бригаде Јована Мишковића и команданта добровољаца Нићифора Дучића у свој штаб. Тако се десило да у време јаког турског напада и Чачани и добровољци остану без војних старешина, па је команду преузео капетан Драгомир Вучковић, шеф штаба Чачанске бригаде. У време овог састанка, на коме се договарало о нападу на Сјеницу планираном за 7. август, стигла је вест да су Турци ударили на Чачане и добровољце. Наравно, Мишковић и Дучић одмах су напустили састанак, тражећи од Илије Чолак—Антића да им што хитније пошаље помоћ.

Шта се за то време догађало на положају, који су држали Чачани? Није прошло много времена од одласка команданта Чачанске бригаде на Јавору, а трубе су огласиле узбуну. Оне су означиле турски напад на јаворски фронт, који је отпочео против Чачана, а пренео се 6. и 7. августа на центар овог фронта и завршио заузимањем Јавора. Турци су напад, значи, планирали по етапама, јер им је такав приступ освајању јаворских положаја омогућавао бољу концентрацију снага. Тако ће се 5. августа најжешће борбе водити на Боровцу и Сувом рту. Приметивши турске колоне, Чачани су заузели борбене положаје. На Сувом рту су била три ескадрона коњице; на положају између Боровца и Петровца — оба карановачка батаљона, а Драгачевски батаљон — на Петровцу. Трнавски батаљон се још раније спустио испод Боровца ка Дивљој реци. Дучићеви добровољци су се налазили на Ређовом крсту, између Боровца и Лисине. Не види се положај артиљерије и муниционе колоне Чачанске бригаде, а пионири, са Митом Петровићем, били су на Боровцу, на који ће, као и на Суви рт, ударити главна

турска колона. Две слабије турске колоне биле су дочекане на Петровцу од Драгачеваца и на Лисини од добровољаца таквом ватром пред којом су приморане на повлачење. Њих је спасла правремена помоћ главне и најјаче турске колоне. Тако обједињене све три колоне наставиле су кретање ка Сувом рту и другим положајима. Њихови низами су се пели уз стрме стране Сувог рта не обазирајући се на губитке. Нису смели да одступе, чврсто решени да остваре победу. Тако се развила огорчена борба, која је трајала од раног јутра па до 16 часова. Чачани и добровољци су и ову колону успели да зауставе, борећи се веома храбро. Али, тада је ступила у дејство турска артиљерија, која је охрабрила своје батаљоне да поново пређу у напад. У том тренутку добровољци, који су се дотле одлично држали, напустили су Ређов криш, чиме је положај на Лисини био изгубљен. Тиме је била напуштена главна одбрамбена тачка Сувог рта, што су Турци искористили да „највећом брзином јурну напред и нападну Боровац“.³⁰ На овај положај Турци су напали са свих страна, ускачући у ровове Чачанске бригаде. Том приликом су били угрожени пионири, од којих су се неки „котрљали низ Боровац, а неки су још онде исечени, а други заробљени.“³¹ Калеган Драгомир Вучковић није могао да одговори насталој ситуацији, па је и Чачанима и добровољцима претило расуло. У том тренутку стигли су Јован Мишковић и архимандрит Дучић, који су успели да зауставе паником захваћене војнике и да их уведу у борбу код Боровца. Овај положај је, ипак, био изгубљен, а тежипште борбе пренело се на Суви рт, који су бранила три и по батаљона Чачана. Но, упркос сјајном држању бораца Чачанске бригаде, борба код Сувог рта била је изгубљена. Разлог пораза лежао је добрим делом у напуштању Лисине од стране добровољаца, који је довео Чачане у ситуацију да се још два до три сата упорно боре. На Сувом рту остали су Трнавци, Драгачевци и Карановчани, док је Студенички батаљон, настојањем да овлада Боровцем, омогућио овим батаљонима Чачанске бригаде да се повуку са Сувог рта. По подне у помоћ је стигао Драгачевски батаљон, вероватно II класе, и један батаљон Ужичке бригаде II класе. Али, велики губици и проређеност Чачана у борбама на Боровцу и Сувом рту приморали су Јована Мишковића да нареди одступање своје бригаде путем Брагљево—Ковиље. Повлачење је извршено правим беспуњем, јер је пут преко Васиљевића био изложен дејству турске артиљерије. Чачани су се повлачили под борбом и „у поретку“, иако су Арнаути наочиглед Чачана секли главе изгнулим и рањеним другоги-

ма. По Игњићу,³² Турци су одлучили да најпре од Калипоља демонстративно нападну Рудничане и Ужичку бригаду II класе, да би маскирали главни напад на лево крило јаворског фронта, које су држали Чачани и добровољци. Тако су од Сјенице упутили ка Боровцу и Сувом рту јаку групацију војника, сврстаних у више колоне. Исти аутор наводи распоред батаљона Чачанске бригаде. На дан 5. августа, када се одиграла борба код Сувог рта, овај положај држали су Драгачевски и Студенички батаљон, док су остали батаљони Чачанске бригаде били, заједно са пионирима, на Боровцу, а добровољци на Лисини. И по Игњићу, добровољци су се добро држали у почетку битке, да би, затим, напустили кључни положај повукавши се ка Ступској чесми и оставивши Чачане у веома тешком положају. Чачани су се још два до три часа храбро држали, али су претрпели велике губитке, па, услед касног пристизања помоћи, „дела наша линија смаче се“.³³

О жестини борбе на положају Боровац—Лисина—Суви рт говори податак да је лекар Рудничке бригаде и сутрадан, 6. августа, примио мноштво рањеника са Сувог рта. Да ли овоме треба тражити разлог што лекари Чачанске бригаде др Кужељ и др Порубовић нису имали добро организовано завојаште или нису успели да пруже помоћ бројним рањеницима, тешко је рећи. Тек, може се закључити да су се Чачани борили на положајима Боровац и Суви рт, 5. августа, да су доживели пораз, упркос чињеници да су се „Чачани јуначки борили од 7 сати изјутра до 4 сата по подне и двапут су потисли непријатеља, али издаду добровољци“.³⁴

После пада Сувог рта уследио је продор Турака у село Ерчеге, који је изазвао право бекство мештана, уз остављање имовине и кућа на милост и немилост непријатељу. Поред упада у Ерчеге, турске снаге су се утврдиле код Вучије пољане, после чега се могао очекивати напад на Јавор.

Што се тиче стања у Чачанској бригади после пораза код Сувог рта, као и правца повлачења, постоје опречни подаци. Поменуто је већ повлачење Чачана ка Ковиљу, које је извршено веома дисциплиновано. Циљ доласка у Ковиље био је — организовање одбране најкраћег пута који је водио према Ивањици. Има, пак, навода да су се Чачани, разбијени код Сувог рта, сакућљали у Опаљенику, а да је њихов командант Јован Мишковић био смењен и стављен пред војни суд. Оптужен је због пораза и губитка положаја. Мишковић је, додуше, ослобођен, али је за команданта Чачанске бригаде постављен Милутин Гарашанин. Поред тога, бри-

гаду су потресала бекства бораца и њихово споро окупљање. Они војници, који су пристизали са великим закашњењем, хапшени су и затварани. Било их је око 200. Они су 9. августа батињани. Овако кажњавање наставаљено је и касније, када се штаб Чачанске бригаде преселио у Ивањицу, где су још пристизали бегунци. Кажњени су добијали по 50 батина, услед чега су неки били осакаћени, а неки су доцније и умирали. Очигледно, Чачанска бригада се после пораза код Сувог рта налазила у озбиљној кризи. Па ипак, учешће Чачана у одбрани Јавора, два дана касније, говори да је бригада сачувала формацијску и бојну готовост.

Пошто су Турци 6. августа заузели Васиљевиће, они су за сутрадан припремили напад на Јавор. Препруписивање Ибарске војске сведочи да је и она очекивала напад и спремала се да брани Јавор. Када је 7. августа дошло до борбе на Доловима, показало се да су Турци нападали јаворске положаје по секторима. Какав је био распоред Ибарске војске? После пораза Чачана и добровољаца, на лево крило су пребачене обе класе Ужичке бригаде, које су држале положај на Доловима. У центру су били Чачани, а на десном крилу, на положајима Јанков и Василијин врх, налазили су се Рудничани, под командом капетана Илића. У току борбе на Доловима, чији ће највећи терет пасти на Ужичане, дошло је до промене положаја између Чачанске и Рудничке бригаде. Свакако је да су Чачани, због стања у бригади после борбе код Сувог рта, померени више удесно, тј. даље од Долова. Но, око одређивања позиције Чачана има нејасноћа и неслагања. Архимандрит Дучић не зна тачан распоред јединица Ибарске војске, а Мита Петровић, као борац Чачанске бригаде, наводи³⁵ да су Чачани од Ковиља пребачени на Јавор, на положаје код Ограђеника, а да је артиљерија Чачанске бригаде постављена делом на Василијин врх, а делом између Василијиног и Јанковог врха, где су се налазила и два батаљона Рудничана. Добровољци су распоређени на положају Братљево—Ковиље. Под Василијиним врхом налазила су се, као резерва, два батаљона Рудничке бригаде I класе: Моравски, са борцима из љубићских села, и Качерски.

Напад на Долове, које су бранили борци Ужичке бригаде I и II класе, започели су Арнаути, иза којих су се кретали табори низама. Радило се о новоформираном положају, насталом после борбе код Сувог рта. Турци су и овог пута од правца Калипоља предузели демонстративан напад на положаје Рудничке бригаде I класе под командом капетана Илића, због чега је она тек после одби-

јања турског напада прискочила Ужичанима у помоћ. Турци су извршили напад и на положаје добровољаца, где су, такође, одбијени. Ови демонстративни напади, иако безуспешни, постигли су циљ: Ужичани су сами морали да прихвате борбу против густе масе низама. После трочасовне жестоке борбе, обе класе Ужичке бригаде повукле су се према Јавору. По подне битка је пренесена ближе Јавору, где су Ужичани безуспешно бранили Смиљевачко поље. Они су се храбро држали борећи се за сваку стопу земље. Кад су им у помоћ притекли Рудничани, пружање опором је продужено до мрака. У тим критичним часовима вероватно су и Чачани ступили у борбу. Ово се види из податка да је лекар Рудничке бригаде, поред Рудничана, које је прихватао у превизијалишту, примао и рањене Чачане. Предвече се већ назирало расуло Ибарске војске и бежање у позадину. У таквим условима све три бригаде се повлаче на Поглед, а на Јавору у ноћи између 7. и 8. августа остао је једино Јеврем Вукосављевић са 150 до 200 бораца Ариљског батаљона. Добровољци и командант Ибарске војске Илија Чолак—Антић су се повукли чак у Ивањицу, а 8. августа и Ариљски батаљон напушта Јавор, који су Турци заузели без борбе.

Борбе код Калипоља, Сувог рта и на Доловима, као и губитак Јавора, биле су од пресудног значаја за исход српско—турског рата на овом фронту; рата у коме су учествовали борци чачанског и ужичког краја подневши велике жртве.

Пораз и губитак Јавора изазвао је кризу и повлачење Ибарске војске и цивилног становништва ка Ивањици, као и тежак одјек у Србији. Изгубљен је најважнији положај на јаворском фронту. Турци су се у виду клина убацили у српске положаје, са могућношћу да изврши продор низ Моравицу ка Пожеги и Чачку. Отуда је кнез Милан изјавио „да су наши страдали на Јавору и да Турци на том месту продиру у Србију“.³⁶

Губитак Јавора тешко је пао и самим борцима Ибарске војске. Она се практично нашла у расулу. Један од учесника³⁷ у борбама за одбрану Јавора описује повлачење ка Потледу, Кушићима и Ивањици: на уском и блатњавом путу тискали су се војници, топови, комора, избеглице, здрави и рањени. Талас бегства и панике био је велики и претио је неслућеним последицама. Ово је свакако и изазвало поменуто страховање кнеза Милана. Посебно поглавље чини понашање команданта Ибарске војске Илије Чолак—Антића. Има знакова да је он први побеглао у Ивањицу, одакле је тражио извештај о стању на Јавору. Отишао је толико далеко да је тра-

жио да се Јавор сасвим напусти и да цела војска одступи ка Ивањици, чему се успротивио храбри командант Рудничке бригаде I класе, мајор Илић, који је одлучио да брани Јавор, ма и погинуо. Тако је Рудничка бригада остала на Погледу, на коме је морала ускоро да се поново сукоби са Турцима. Илија Чолак—Антић помишљао је да напусти чак и Ивањицу и фронт пренесе на терен од села Лисе до планине Јелице, па да Турцима ту, пред Чачком, пружи отпор. Овај његов предлог наишао је на противљење код сва три команданта бригада, који су успели да одврате свог претпостављеног да спроведе своју намеру, рекавши му да може остати у Ивањици, а да ће они бити у Кушићима и држати положај на Погледу. По наводима архимандрита Дучића,³⁸ који је рањен у борби за Јавор 7. августа, због чега је и сишао у Ивањицу на лечење, он је ту затекао Илију Чолак—Антића, штаб Ибарске дивизије и целу коњицу. Илија Чолак—Антић је захтевао од Чачанске и Рудничке бригаде да му штите оступницу према Ивањици. Овакво понашање команданта оставило је рђав утисак. Утицало је и на појаву бежања код борачке масе обе бригаде чачанског краја. Интендантска служба, не само да је предњачила у бекству, већ је преносила вести да ће их Турци гонити све до Чачка. Због оваквог стања паника је захватила и Ивањицу, чији су житељи напуштали град. Људи су бежали, товарећи храну и ствари у великој журби. Ипак, било је доста храбрих Ивањичана, који су се наоружавали, решени да остану и пруже отпор Турцима. Но, ови су, овладавши врховима јаворских брда, застали на освојеним положајима, не показујући намеру да 8. августа крену према Ивањици. Да су Чачанска и Рудничка бригада имале улогу пратње команданта Ибарске војске до Ивањице, доказује податак о окупљању Чачана и Рудничана на Погледу, уз припреме за пружање отпора Турцима. У Кушићима су се окупљали и Ужичани, чврсто решени да само у случају крајње нужде одступе са новог положаја.

У анализи узрока пораза и губитка Јавора 7. августа 1876. године, бројни учесници су изнели своја виђења. Ни један од њих, сем Спасића,³⁹ не оправдава пораз. Спасић наводи да је српским борцима у јеку борбе нестало муниције, а кад им је она и допремљена, показало се да је неодговарајућег калибра и неупотребљива. Ни утврђени шанчеви нису били од користи, јер су постављени у шумама, па Турцима није било тешко да им, без великих губитака, приђу. Овај хроничар и учесник боја на Јавору тврди да су Турци имали бројчану надмоћ, због чега ни истицање Ужичана

и Рудничана са мајором Илићем, као ни војвођанских добровољаца, није донело успех. Посебно је осуђен кукавичлук Илије Чолак—Антића, који је, због пораза и губитка Јавора, лишен командног положаја у другом српско-турском рату. Али, окривљени командант Ибарске војске дао је најисцрпније објашњење пораза на Јавору почетком августа 1876. у једном писму Врховној команди, у коме је тражио да се укине „двојна јерархија“, јер су старешине народне војске представљале опозицију према официрима регуларне, стајаће војске, приказујући себе као заштитнике и браниоце масе народних војника од строгих официрских наређења. Отуда је тражио да Врховна команда предузме мере против оваквих старешина све до премештања или ражаловања неких од њих. Чињеница је, ипак, да се ни сам Илија Чолак—Антић није снашао пред јаком турском офанзивом, повукавши се за штабом Ибарске војске пре времена у Ивањицу. Он, чак, није издао наредбу о даљем вођењу борби, чиме су јединице народне војске чачанског и ужичког краја препуштене себи. Поред тога, није било потребне предострожности, ни мера обезбеђења. „Наши су у шанчевима лармали и нису имали никакве страве и опрезе; били су у великим масама и једино је магла узрок те се није изродила катастрофа. По положају шврљају људи и жене. Изгледаше као да не беше тешко шпијонисати“.⁴⁰ Из оваквих навода може се закључити да Илија Чолак—Антић као командант није успео да у народној војсци заведе ред и дисциплину.

После губитка Јавора, борбе су настављене у неповољним условима. Поред деморализације и панике, ни здравствена служба у новим борбама, између 8. и 10. августа, није била у стању да пружа помоћ рањеницима, па су они преношени у Ивањицу. Отуда је за Ибарску војску било повољно турско задржавање на Јавору 8. августа. Јер, када су, наредног дана, покушали да искористе претходну победу и крену ка Кушићима и Ивањици, стање у Ибарској војсци било се променило у правцу пораста бојне готовости и решености да се спречи турски продор у долину Западне Мораве. У наставку борби истакли су се артиљерија и делови Рудничке бригаде, под командом мајора Михаила Илића. Наиме, једно турско одељење кренуло је, 9. августа, према Кушићима, али је било тако дочекано, да је уништен један табор низама, док су се остали повукли. Овог дана одиграо се бој на Погледу, као новом јаворском положају. Турци су, изгледа, веровали да на Погледу нема српске војске. Али, ту су их сачекали добро прикривени Рудничани, чији је командант Илић био решен да Турке заустави по сваку цену.

Ови су, ударивши на добро постављене заседе, потпуно разбијени, па су бежали према Јавору. Тако се развила борба на Погледу, у којој су се већ у првом сукобу истакли борци Рудничке бригаде. Борба је обновљена и 10. августа, али је прекинута наступањем примирја, које је на јаворском фронту трајало од 10. до 28. августа

СЛАБЉЕЊЕ ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ

У периоду примирја извршен је нов распоред Ибарске војске, који је наговештавао распламсавање сукоба на овом фронту крајем августа и, нарочито, почетком септембра. У исто време биће решена и судбина Дучићевих људи, под којим се подразумевају добровољци са турских територија, нарочито из нововарошког и сјеничког краја, као и из Босне и Херцеговине. У борбама од 5. до 10. августа добровољци су код Сувог рта и у наредним данима испунили крупне слабости. Овде се нећемо упуштати у бројне узроке кризе и расформиравања добровољачког кора на Јавору. У сваком случају ваља поменути да ни српска влада није испунила обавезе према добровољцима и њиховим породицама. Свакодневни приказ да су жене добровољаца долазиле на Јавор и мужевима доводиле гладну децу, довољно говори сам по себи. Отуда су добровољци, разочарани, масовно напуштали своје јединице, па је 26. августа добровољачки кор и званично расформиран.

И док је на јаворском фронту владало замишљење, у коме је вршено прегруписивање снага за нове окршаје, на главном фронту су у другој половини августа вођене жестоке борбе. Покушај успостављања примирја на овом фронту од 24. августа до 15. септембра није дао резултате. Турска је, као одговор на иницијативу Енглеске, Француске и Италије, а нарочито Аустро—Угарске, наставила борбе, о којима је већ било речи. Жестина тих борби утицала је на састав Ибарске војске на Јавору. Тако је 10. августа, Шабачка бригада, раније пребачена са Јавора, заједно са руским добровољцима, ступила у борбу на Прџиловачким висовима. Иако се Шабачани на Јавору нису одликовали борбеношћу, њиховим одласком ипак је била ослабљена Ибарска војска. Кад се дода расформиравање добровољачког кора, као и одлазак Рудничке бригаде на главни фронт, јасне су крупне промене састава Ибарске војске на Јавору у току августа 1876. Рудничка бригада ће, као друга по реду, кренути са

Јавора 22. августа. Следећег дана, 23. августа, преноћила је у Котражи, а сутрадан стигла у Чачак, са командантом, мајором Михаилом Илићем који ју је предао новом команданту, младом капетану Радомиру Путнику. Тако ће се Рудничани наћи на главном фронту, где ће већ 1. септембра имати на Адровицу жесток окршај са Турцима. Додуше, Рудничани се почетком септембра помињу на Јавору, и на граници према Новој Вароши, где су их Турци уходили. Свакако да се радило о деловима бригада II и III класе, који су повучени са територије рудничког округа, као појачање Ибарске војске на Јавору. Поред тога, један батаљон II класе Рудничке бригаде био је из Крагујевца пребачен на Дринау.

По одласку Шапчана и Рудничана и расформиравањем добровољачког кора, Ибарску војску су сачињавали борци из састава Чачанске и Ужичке бригаде. Оне ће у наставку борби на Јавору бити изложене великим напорима и искушењима. У периоду примирја, насталог након губитка Јавора, војска се спустила у Ивањицу, што се нарочито односи на Ужичане, који су повучени у позадину ради опорављања од губитака у борби на Доловима. Њих је на положају заменила Рудничка бригада. Мита Петровић наводи⁴¹ да се, после губитка Јавора, сва војска нашаола у Ивањици и да су једино пионири Чачанске бригаде утврђивали пут од Ивањице ка Чачку док су пионири Ужичке бригаде били у Ивањици, а Рудничке у Приликама. Но, пре истека примирја, 28. августа, уследило је пребацивање Ужичана и Чачана према Кушићима и Погледу. Тако ће већ 20. августа пионири Чачанске бригаде кренути према Јавору, где су, у Кушићима, радили на подизању заклона и утврђења. Пре настављања ратних операција на Јавору, делови Ужичке бригаде II и III класе држали су положаје од Бачевца преко Цигле, Брезовице и Јабланице, па све до Мучња и Катића. Ове снаге су крајем августа ушле у састав Ибарске војске, па су учествовале у наредним борбама на Јавору, као замена оних бригада које су напустиле јаворски фронт и пребачене ка Делиграду.

БОРБЕ НА ПОГЛЕДУ, ПОКУШАЈ ОСЛОБАЂАЊА ЈАВОРА

И док су се снаге Ибарске војске опорављале и поново запоседао положаје, Турци су примирје искористили за утврђивање освојених положаја и припремање упада у долину реке Моравице. Примирје на јаворском фронту било је локалног карактера. Није

га пратило и примирје на главном фронту. Турци су оклевали да на главном фронту, прихвате преговоре о примирју све док није, од 19. до 23. августа, дошло до битке на Шуматовцу, која је завршена „најлепшом победом Срба у рату 1876. године, која је сломила турски напад на десној обали Мораве“.⁴² Иако је овако тежак пораз нагнао Турке да прихвате преговоре о примирју, ратне операције нису прекинуте. Тако је, борбом на Погледу, 28. августа, у складу са ставом Турске о настављању рата, означен прекид примирја на јаворском фронту. Командант Ибарске војске очекивао је турски напад, па је предузео мере за одбрану Погледа. Турци су избегли напад на Кушиће бојећи се јаких снага, па је њихов напад, 28. августа, усмерен ка Мучњу, у правцу Погледа и Чемернице. Нападнути положај држала је Ужичка бригада II класе, којом је командовао мајор Илић. У сукобу, у коме су се истакли мајор Илић и командант Ариљског батаљона Јеврем Вукосављевић, Турци су одбачени на Јавор. О жестини сукоба говори податак да су обе стране претрпеле знатне губитке. Из тог разлога са положаја је повучена Ужичка бригада II класе, коју ће заменити Чачани. Турци ће обновити напад на Поглед тек 2. септембра. Уз Чачане, којима је командовао артиљеријски мајор Милутин Гарашанин, борили су се и пионири Рудничке бригаде, који су радили на бољем утврђивању положаја на Погледу. Кад је Чачанској бригади јављено о намери Турака да нападну положај на Погледу, Гарашанин је извршио распоред батаљона своје бригаде. На лево крило распоређен је Карановачки батаљон I класе, на Погледу, који је чинио централни део положаја, био је Студенички батаљон I класе, а на десном крилу Драгачевски батаљон I класе. Како се види, главни терет борби 2. септембра поднеће Чачанска бригада I класе. У резерви су били Трнавски и Драгачевски батаљон II класе. На Кадијиној стени, размештени су Трнавски батаљон I класе и Студенички батаљон II класе. Брдска артиљерија Чачанске бригаде распоређена је на Погледу. Заштитницу овим батаљонима чинио је Ариљски батаљон Ужичке бригаде. Разметнај бораца Чачанске бригаде завршен је 1. септембра. Чачани су зановили на положају. Наредног дана пионири ове бригаде копали су грудобран на Погледу, а Драгачевци су усецали пут који је водио од Погледа ка Јавору. Турци су, приметивше утврђивање Чачана, одлучили да убрзају планирани напад на Поглед. Они су, у почетку, напали са две колоне. Једна се кретала ка левом крилу, а друга је покушавала да освоји централни положај. Развила се двочасовна жестока и

упорна борба. Податак да су Чачани били принуђени да уводе батаљоне из резерве, довољно говори о тежини у који је, са распламсавањем и одмицањем битке, доспевала Чачанска бригада. По увођењу резерви Чачани су прешли у противнапад. Но, тада се на десном крилу појавила веома јака, трећа по формацији, турска колона, која је заузела Јанков камен. Због претње опкољавањем, центар и лево крило Чачана били су принуђени на повлачење. Узалудно је било увођење Драгачевског батаљона из опште резерве, као и два батаљона Ужичке бригаде II класе, јер су Турци већ овладали Погледом, са кога су дејствовали њихови топови. Освајањем Погледа Турци су доспели у повољан положај за продор у Кушиће. За време борбе командант Ибарске војске, са већином батаљона, био је у Ивањици. Тако су у борбама на Погледу, најпре били усамљене Ужичка бригада II, затим и Чачанска I и, делимично, II класе. Када је Илија Чолак — Антић стигао у Кушиће, Поглед је већ био изгубљен. Он је тек тада наредио покрет Ужичана ка Јавору, а команданту коњице Ибарске војске да похита из Чачка. Чачани су имали доста изгинулих и рањених бораца, којима су, поред бригадних, помоћ указивала и два руска лекара. Треба напоменути да од борби на Погледу 2. септембра на Јавору је све веће присуство руских добровољаца. Рањени Чачани су колима у ноћи између 2. и 3. септембра, превожени на лечење у Ивањицу.

Борбе на Јавору све су се више распламсавале. Тако се 3. септембра одиграо сукоб на Кадијиној стени. Поред Ужичана, учествовали су и борци Трнавског батаљона Чачанске бригаде, који су на Лисини изградили стрелачки ров. Док су Трнавци били на предстражи, Ариљци су се са капетаном Вукосављевићем налазили у резерви. Како се види, Чачани су и 3. септембра преузели терет борбе са Турцима. Борба је и почела нападом на Трнавски батаљон. Турци су наступали подељени у две колоне, пред којима су се Трнавци повлачили са предстражних позиција ка Лисини, где је био и Карановачки батаљон. Обе Турске колоне спојиле су се пред Лисином и Струговиком и тако спојене нападе су на Чачане, који су их дочекали јаком пушчаном ватром, пред којом су Турци били принуђени не само на повлачење, већ и на увођење резерви. Њихов нови напад Трнавци и Карановчани су поново одбили дочекавши, као и претходног пута, нападаче јаком пушчаном ватром. Повукавши се у шуму, Турци су се средили и поново напали колоном. Развила се огорчена петочасовна борба. Изгледа да борци Трнавског батаљона нису успели да издрже турски продор,

па су се ненадно повукли и угрозили одбрану Струговика. Карановчани и Ужичани послали су Трнавцима помоћ. Турци су тада пренели борбу на Струговик, зашавши овом положају за леђа. Пред ноћ Турци су освојили Лисину, Струговик и Чемерницу и пришли Мучњу са јужне стране. Падом Чемернице, Турцима се отварао пут ка Ивањици и даље, али они су се у току ноћи повукли на Лисину, одакле ће 4. септембра поново напасти на Чемерницу, коју је бранио Ариљски батаљон. Овај батаљон је примио на себе главни турски удар, који се завршио погибијом храброг капетана Јеврема Вукосављевића (сахрањен у чачанском гробљу) и кризом Ариљског батаљона. Помоћ Златибораца и Моравичана, као и напад Ужичке бригаде III класе са Јаворице, изазвао је забуну међу Турцима, који су се дали у бекство. Чачани су и овог дана били укључени у борбу. Карановачки батаљон добио је задатак да заposedне Мучањ, а Трнавци — да бране пут испод Мучња у случају успешног продора Турака ка Чемерници. За одбијање и бекство Турака велику заслугу имао је и Карановачки батаљон, који је четири турска напада са Лисине ка Чемерници учинио неуспешним, да би у последњем самоиницијативно зашао Турцима за леђа, одакле их је изненадио заједно са Ужичком бригадом III класе, која се налазила на Јаворици. Ова забуна и бекство Турака навели су Ариљце да изврше поменути јуриш. Мајор Илић, који је планирао битку, извукао је топове на Лисину, са намером да нападне и ослободи Јавор. За време борбе на Чемерници, командант Чачанске бригаде Гарашанин упутио је два батаљона Чачана, под командом Драгомира Вучковића, да нападну положаје на Погледу. Показало се да је овакав план био добар. Карановачки батаљон водио је вишечасовну борбу, док је део Драгачевског батаљона штитио одступницу. Ова два батаљона, ојачана Студеничким и Рачанским батаљоном и уз помоћ артиљерије из Кушића, овладала су важним положајима за напад на Поглед и Укоченицу, који ће бити изведен у ноћи између 4. и 5. септембра.

Пораз Турака на Чемерници, као и успех бораца Чачанске бригаде на прилазима Погледу и Укоченици, подстакао је мајора Илића да предузме гоњење Турака све до Јанковог врха, носећи им знатне губитке. Тако се битка пренела у ноћ између 4. и 5. септембра, када су Чачани и Ужичани заједничким снагама напали на Поглед. У овој ноћној акцији учествовао је и Трнавски батаљон, под командом Милутина Гарашанина. Цела акција била је добро изведена, па је Поглед ослобођен од Турака. Овај успех још више

је охрабрио намеру мајора Илића о ослобађању Јавора. О мајору Илићу (овај чин је добио средином августа 1876. године) ваља рећи да је спадао у најистакнутије официре на јаворском фронту; да је командовао најпре Чачанском, а потом Рудничком бригадом, и најзад, задњих дана пред погибију, Ужичком бригадом II класе. Ваља, још, поменути да је он био прва личност фронта на Јавору; личност која је, због командантских способности и велике личне храбрости, постала јунаком борби на Јавору. Због ових особина ушао је у предање и песму у подјаворском крају.

Према писању „Српских новина“, у борбама које су са успехом вођене 4. септембра, као и у току ноћи између 4. и 5. септембра, истакли су се Чачани показавши велику храброст. Наредног дана, 5. септембра по плану, борбу је требало да отпочне Чачанска бригада II класе, заједно са Ужичком бригадом I класе, док би мајор Илић, командант Ужичке бригаде II класе, доцније увео своју бригаду у окршај. Ваљда под утицајем претходних успеха, мајор Илић није имао стрпљења, па је ступио у борбу и не сачекавши излазак артиљерије на положај. Ускоро, развио се жесток окршај у коме је мајор Илић са исуканом сабљом јурнуо на Турке. Напад је изведен од Тисовице ка Јавору. „Он је на своју руку, не слушајући савете ратних другова Петра Борисављевића и Јована Мишковића повео Ужичку бригаду II класе од Тисовице на Јавор, одн. Василијином и Јанковом врху“.⁴⁸ Његова бригада успела је да опколи Турке стежући обруч. Мајор Илић летео је од батаљона до батаљона и храбрио борце. Смртно је рањен у тренутку повлачења турских снага. Погибија Илића и одсуство сарадње између бригада омогућило је Турцима да одрже линију Поглед — Мучањ, тиме и да задрже Јавор у својим рукама. „Српске новине“ су, ипак, јавиле о српској победи 5. септембра на положају између Погледа и Мучња истичући да је борба била огорчена, тешка и упорна. Ако се прихвате наводи да је мајор Илић кренуо у борбу без сагласности Илије Чолак-Антића, онда је јасно одсуство сарадње са Чачанском и Ужичком бригадом I класе у покушају ослобађања Јавора. Илија Чолак-Антић се, одмах после Илићеве погибије, нашао међу Чачанима и Ужичанима на Јавору, а ускоро су на јаворски фронт почели да масовније пристижу добровољци из Русије. Ови добровољци, којих је у септембру бивало све више, били су жељни ратне славе. Тако су они, под вођством официра Биљева, напали на Јавор онако како је покушао и мајор Илић. Напад руских добровољаца извршен је без знања Илије Чолака-

-Антића, који је морао да интервенише и врати Русе на Поглед. Но, ово је био и крај коимандантске улоге Чолак-Антићеве, јер се у октобру, у завршној фази рата на Јавору, на положају команданта Ибарске војске налази руски генерал Новоселов. Присуство добровољаца из Русије значило је попуно борачке масе Ибарске војске, из чијег састава је 6. септембра једна пољска батерија пребачена у Делиград. Чачанска бригада добила је 7. септембра налог да поседне Ступску чесму и спречава продор Турака ка Кушићима. Ту је боравила четири дана и, ступивши у сукоб са једним турским одељењем, вратила се у Кушиће, после чега је 13 бораца стрељано.

За време борби за ослобођење Јавора, на десном крилу јаворског фронта, уместо распуштених добровољаца, налазили су се Ужичани, Рудничани и Чачани, углавном бригаде III класе. Овај сектор поштеђен је већих војних операција. Па ипак, у току августа и нарочито у септембру, избијале су чарке и сукоби. По жестињи окршаја издвајају се сукоби од 4. и 26. септембра на положају Цигла. Изгледа да је на том положају било борбе и 23. септембра, када су Турци напали српске борце III класе. Напад је одбијен, а Турци приморани да се повуку из својих шанаца. Гоњење поражених изостало је услед недовољног броја људства и због обавезе чувања барутних магацина.

На сектору фронта од Рашке према Новом Пазару, који су држали делови Чачанске бригаде II класе и добровољци, није у току августа било сукоба. У таквим условима штаб Чачанске бригаде II класе са командантом Јованом Варјачићем налазио се у Рашкој. У овом месту организоване су све службе за издржавање у ратним условима. У септембру након борбе код Цоковића, Чачани су приморани да се повуку на положај Соколовица — Голица. Следећег дана, у противнападу, Турци су били принуђени на одступање ка Новом Пазару. Чачани су држали положај на Соколовици, са које су и кренули у противнапад, док су добровољци под командом Миливојевића били на Цоковићима...

Дакле, у току августа и септембра борци из чачанског краја учествовали су у свим борбама на јаворском, а Рудничка бригада I класе, у септембру, и на главном фронту одликујући се храброшћу. Поднесене су и жртве. Чачанска бригада је, потом, након тешких борби запала у пролазну кризу, која није мимоишла ни Ужичане. Ово се види из жалбе Окружног начелства у Ужицу, изнете крајем септембра, у којој се говори о 68 одбеглих војника из са-

става Златиборског батаљона II класе. Изгледа да су неуспеси у борбама на Јавору поколебали борбени дух народне војске. Забележена су масовна бекства, због којих је само из састава Чачанске бригаде осуђено на смрт и, 16. и 17. септембра стрељано 13 бораца. Свакако да је слична појава била присутна и у осталим бригадама на Јавору.

Може се још рећи да су борбе на Јавору од јула до краја септембра, поред кризе борбеног морала, оставиле и друге последице. Ово се највише односи на кризу у привреди. Присуство бораца све три класе на фронтима довело је до оскудице у радној снази, због чега су поједине општине чачанског и ужичког краја остале без летине. Ово се нарочито односило на ивањички крај, који је био поприште ратних операција. Отуда је све веће присуство добровољаца из Русије било од великог значаја, а нарочито од када се борбе на Јавору наставе у октобру. У овим завршним борбама на јаворском фронту, поред Рудничана, неће учествовати ни Чачанска бригада I класе.

ЂУНИСКА БИТКА — УЛОГА ЧАЧАНСКЕ И РУДНИЧКЕ БРИГАДЕ

Догађаји на главном фронту крајем септембра и, посебно, у октобру, означили су свршетак оружаног дела српско-турског рата у 1876. години. Бици на Ђунису, крајем октобра, претходило је настављање војних операција, у којима је иницијатива била на турској страни. Турке није обесхрабрио неуспех у борбама на креветским положајима с краја септембра, па су од средине октобра поново покушавали да, увукавши се у шиљеговачке положаје, продру у дубину главног фронта. У борбама од 18. до 29. октобра, учешће Рудничана било је веома запажено, а Чачанске бригаде I класе недовољно јасно. Има података и о учешћу бораца Чачанске бригаде, као и Рудничана. Главни удар турских снага био је усмерен против Хорватовићеве војске, у чијем су се центру налазиле Крагујевачка и Чачанска бригада I класе. Центар се добро држао пред турском навалом у борби 19. октобра, али се, ипак повукао. Борбе су почеле од раног јутра. Угроженим српским батаљонима овог сектора био је послат мајор Аксентије Јаковљевић да, са Драгачевским батаљоном, помогне одбрану централног дела фронта. Податак да је и овај батаљон био разбијен и да се растурио,

говори о снажној турској офанзиви, којој се, поред осталих бригада, супротставила и Чачанска бригада I класе. По подне борба је појачана па је и Карановачки батаљон био принуђен да се повуче. Отпор турском налету пружила је још артиљерија. Две чете Чачанске бригаде биле су у главном логору као подршка борбеној линији. Поред бораца артиљерије и Чачани су прихватили борбу прса у прса. У тој борби делови Чачанске бригаде „се ухватише у коштац са низама, али на жалост и они, остављени сами себи, морадоше да уступе пред силом“.^{43a} Резултат борби 19. октобра: повлачење Хорватовићеве војске, па и Чачана, који су се, потиснути од Турака, задржали над Грвцима. Може се закључити да су, у борбама 19. октобра, учествовали и Чачани и Рудничани. Командант завојишта Рудничке бригаде био је др Михаило Марковић, који је исто организовао у каоничкој школи. Ваља још додати да је Хорватовић говорио генералу Черњајеву „са одушевљењем о јунаштву Чачана, а с обајањем о распршивању друтих његових трупа“.^{43b}

Наредног дана, 20. октобра, настављена је борба за Шиљеовац. У тој борби учествовала је и Рудничка бригада под командом Радомира Путника. Држала је положаје на висовима Ђуниса и Св. Нестора. Тешкоће у снабдевању бораца ове бригаде изазвао је, поред кишног времена и блата, и напад руских добровољаца на комору Рудничана. Следећег дана 21. октобра, Хорватовићеве јединице су нападе Турке, што значи да су Чачани и Рудничани учествовали у борбама, у којима су Турци овладали Шиљеовцем.

Према објављеној грађи за историју српско-турског рата 1876. године,⁴⁴ српске јединице су држале положаје на левој обали Мораве. Од највећег значаја били су положаји код Св. Нестора и Ђуниски вис. Видели смо да су Турци крајем септембра покушали да преко Крвета продру у Каоник и Шиљеовац како би се, продором према Крушевцу, нашли дубоко у позадини главног фронта. Између 18. и 24. октобра Турци су нападали крилне положаје, оставивши напад на ђуниски за касније. Тако се већ 19. октобра развила борба на Великом Адровцу, у којој су се поново истакли борци Рудничке бригаде. Рудничани су, ипак, заједно са другим јединицама, били приморани да се повуку на положаје: Велики Шиљеовац и Крвет. Овде се развила огорчена борба, у којој су Турци покушавали да овладају Каоником и Крветом. Рудничка бригада је и даље била изложена притиску, па је, после упорне борбе у току 22. и 23. октобра, принуђена да напусти креветске положаје и повуче се на Каоник. Следећег дана, Турци су обновили напад на оба крила. Напад

на Шиљеговац, Каоник и Кревет донео им је делимичан успех. Присуство Рудничке бригаде на Каонику довољно говори о делимичном Турском успеху. Сматрајући да су у вишедневним борбама исцрпили српске снаге, Турци су концентрисали око 85.000 војника према Ђунису, на који ће напасти 29. октобра. Генерал Черњајев располагао је са свега 45.000 бораца, слабије наоружаних и са приметним недостатком командног кадра. Отуда је предност била потпуно на турској страни. Када се дода пропуст Черњајева да са осталих фронтова повуче више јединица као помоћ, као и бежање руских добровољачких официра са положаја у жеку битке, што је крајње неповољно деловало на морал српске народне војске, онда су јаснији узроци пораза Срба у ђуниској бици. Где су били Рудничани и Чачани у овој полудневној, али оштрој борби, не види се. За Рудничане ваља претпоставити да су били учесници. Више података о учешћу Чачана и Рудничана у борбама омогућује др. В. Ђорђевић.^{44а} Изгледа да су се и Чачани и Рудничани борили у саставу Хорватовићеве војске. Рудничка бригада налазила се у Шиљеговцу, на Хорватовићевом левом крилу. Она је изложена нападу турских снага сврстаних у пет колона, чији је први налет био одбијен. Рудничани су одбили и други налет Турака, али је трећи јуриш јаким турским колона сломио отпор Рудничке бригаде. И Чачанска бригада I класе борила се у саставу Хорватовићеве војске и држала је положај лево од Крагујевчана, ка Јастребцу. Ова Хорватовићева групација толико је била одвојена од Черњајева и Моравско-тимочке војске да је командна сарадња ишла преко Крушевца. Турци су напали на правцу Св. Аранђела и Јастребца, па су се тако и Чачани укључили у Ђуниску битку. Чачани су, заједно са осталим јединицама, одбили први турски напад. Но, продор Турака десно од Голубачког батаљона, до кога су се налазили Чачани, приморао је наше јединице да се повлаче. Хорватовић је успео да заустави повлачење и да са неколико прикупљених батаљона, заузме нов положај на Здравини. Ту се наша и Чачанска бригада, која се упорно борила све до мрака, када је принуђена да се повуче западно од брањеног положаја.

У свим овим борбама Чачани и Рудничани су имали доста губитака. Губитке је, још, имала Алексиначка бригада. Највише бораца изгубила је Ваљевска бригада, која је преполовљена. У подне фронт је био пробијен, српска војска се повлачила ка Делиграду, а Турци су освојили Ђунис лакше но што су се надали. Генерал Черњајев је, после пораза, напустио Србију, а кнез Милан

тражио је, уз помоћ руског цара, хитно склапање примирја. Русија је одмах реаговала ултиматумом Турској, од које је тражила склапање двомесечног примирја са Србијом. Турска је, под притиском Русије, већ 1. новембра прихватила примирје не само са Србијом и Црном Гором, већ и са босанско-херцеговачким устаницима. Тако је 2. новембра на свим фронтима завладало примирје, које је спасило Србију од тешких последица.

По подацима о распореду српске војске од 4. новембра, Рудничка бригада се налазила са главнином српских снага код Делиграда. Болница ове бригаде, са лекаром др Михаилом Марковићем и око стотинак рањеника и болесника, била у Делиграду. О положају и распореду Чачанске бригаде I класе нема довољно података. Један њен батаљон помиње се у Јасици код Крушевца, па се може претпоставити да је бригада била распоређена у Крушевачком крају.

НОВИ КОМАНДАНТ НА ЈАВОРУ, ПОСЛЕДЊЕ БОРБЕ

Неуспех Ибарске војске у борбама за ослобођење Јавора с краја августа и почетка септембра изазвао је промене у саставу штаба Ибарске војске. Да ли је Врховна команда бацила кривицу на неуспех и на команданта Ибарске војске Илију Чолак-Антића, тешко је рећи, јер података који би ово потврдили нема. Његово смењивање уследило је почетком октобра, мада постоји претпоставка да је ово учињено нешто раније. Једино Мита Петровић⁴⁵ говори прецизније о доласку генерала Новоселова на јаворски фронт. По њему, Новоселов је приспео у Ивањицу 11. октобра, а сутрадан у Кушиће, што је изазвало радост међу борцима Ибарске војске, која се надала да ће долазак руског генерала и бројних добровољаца из Русије означити вођење енергичнијих борби за ослобођење Јавора, пре но што наступи зима. Пошто је 12. октобра преузео команду од Илије Чолак-Антића, генерал Новоселов је формирао нови штаб Ибарске војске. За шефа штаба поставио је Јована Мишковића. Команду над левим крилом у Ковиљу поверио је Ђоки Влајковићу. Војском у центру јаворског фронта, на Погледу, командовао је Рус Шешњев, а десним крилом, под Мучњем, мајор Михаило Магдаленић. Илија Чолак-Антић постављен је на положај начелника артиљерије Ибарске војске, а Дучић, оздравивши, поново у Кушићима окупуља добровољце ради укључивања у предстојеће борбе. Како се

у Кушићима скупило много добровољаца из Русије, ово место је личило на руски војнички логор. Смењивањем Илије Чолак-Антића и окупљањем Руса на Јавору, уз распоређивање њихових официра по батаљонима српске војске, попуњен је дефицитарни борачки и командни кадар. Оваква промена састава снага војске на Јавору последица је неуспеха Ибарске војске у претходним борбама и одласка Шабачке, Рудничке и, крајем септембра, Чачанске бригаде I класе на главни фронт. Међу руским добровољцима било је доста Козака. Они су образовали Својевољачки ескадрон, који ће упадати у турску територију и ноћним препадима стално узнемиравати Турке. У састав овог ескадрона улазили су и борци из Ибарске војске.

Нови командант Новоселов имао је, на Јавору, поред Руса, и Ужичку бригаду, све три класе, четири батаљона Чачанске бригаде II класе, делове Рудничке бригаде II класе, и борце III класе Чачанске и Рудничке бригаде. О броју Дучићевих добровољаца нема података, али — пошто су били тек у формирању — тешко је претпоставити да се могло радити о значајнијим снагама. Поред тога, из Београда је на јаворски фронт приспела једна пољска батерија, па је Новоселов располагао са 15 батаљона бораца. Лево крило фронта, које се протезало од Јавора до Рашке, држали су Студеничани II и III класе, једна брдска батерија, добровољци и Занатлијска чета. Командант ових снага био је мајор Варјачић. Десно крило, које се протезало од Јавора до Бајине Баште, држали су два батаљона Ужичке бригаде II класе, Ужичка бригада III класе и један батаљон Рудничке бригаде II класе. Командант ових снага био је мајор Михаило Магдаленић. У центру, на Погледу, налазила се већина снага Ибарске војске. Поред Руских добровољаца — цела Ужичка бригада I класе, делови њене II класе, и највећи део Чачанске бригаде II класе. Овим сектором фронта командовао је Рус Шешњев. Рат на Јавору претворио се у рововски, а Кушићи у војнички логор, са подигнутим баракама и болницом. Генерал Новоселов руководио је копањем ровова и земуница како би се и у зимским условима могао водити позициони рат. Догађаји су показали да такав развој ситуације Турцима није одговарао. Мехмед-паша је, да би спречио даље утврђивање срско-руских снага на јаворском фронту, припремио напад на Поглед. О почетку борби постоје два извора, који се делимично слажу, а делимично разилазе. Према писању „Српских новина“, борбе су почеле 9. октобра турским нападом на положај Равна Гора — Смиљевац. Према истом извору, генерал Новоселов је успео да порази Турке и нагна их у бекство. По другом

извору⁴⁸ борбе су почеле 9. октобра нападом Ужичана под командом руског официра Биљева, који је намеравао да од Турака преотме Јавор. Биљев се, попут мајора Илића, заносио планом о ослобађању Јавора, па је, поред сарадње са Ужичанима, формирао групу добровољаца у коју су ушли сви руски официри. Податак да је Новоселов, сазнавши да се на Погледу води борба, послао Јована Мишковића да види о чему се ради, говори да је Биљев кренуо у испуњење своје жеље без знања и одобрења команданта Ибарске војске. Мишковић, уплашен од могућег турског продора, издао је наредбу чачанској батерији да без оклевања, у случају да Турци продрну са Јавора, ступи у дејство. Не види се да ли је батерија испунила ово наређење, јер је Ужичка бригада I класе зауставила турски продор. Да би сузбио овакве препаде и продро у долину Западне Мораве, Мехмед-паша је, после неуспеха у борбама 9. октобра, напао, 12. октобра, на српско лево крило у Ковиљу. Турци су у току дванаестодневних непрекидних борби успели да освоје Равну гору и Стеник и запретили продором у Ковиље. Притисак на српско лево крило имао је маневарски карактер, са циљем да завара одбрану Погледа. Овакав план није успео. Ђоки Влајковићу, иначе, била је послата помоћ за одбрану Ковиља. Од те помоћи ваља поменути и једну брдску батерију Чачанске бригаде, као и то да је положај код Ступске чесме држао Трнавски батаљон III класе. Нарочито жестоке борбе на овом делу јаворског фронта вођене су 15. и 17. октобра, када је борба на Равној гори трајала цео дан, а Турци одбијени. Ови напади били су довољно јаки да наведу генерала Новоселова на тражење помоћи са главног фронта. Ова чињеница довољно говори о критичној ситуацији на јаворском фронту још од средине октобра. Но, 21. октобра одбијен је турски напад на левом крилу, а Турци пребачени преко границе, чиме је завршен демонстративни напад Мехмед Али-паше. Сматрајући да је довољно заварао српско-руске снаге на Погледу, овај турски паша пребацио је тежиште напада према Погледу и Мучњу са тежњом да се пробије у долину Западне Мораве. Тежиште борби пренесено је на Поглед, на коме ће, већ 24. октобра, доћи до сукоба две јаке турске колоне са браниоцима овог положаја. Турским снагама командовао је Мехмед Али-паша. Битка је почела на Чемерници, али се све више преносила ка Погледу, који су Турци заузели, а потом продрли до Укоченице. Овакав опис догађаја не слаже се са вестима у „Српским новинама“, по којима се борба на Погледу одиграла дан раније, тј. 23. октобра. Новине образлажу успех Турака и тиме што је генерал Новоселов послао једно оде-

љење ка Новој Вароши ослабивши на тај начин одбрану својих положаја на Погледу. Новоселов је, чак, да би предухитрио Турке, наредио напад десног крила. Тако је под Мучњем дошло до борбе, у којој су се борци јаворске војске истакли храброшћу. Борбе на Погледу 24. октобра „Српске новине“ и не помињу. Самим тим, прегнутан је пораз и губитак важног положаја. По паду Погледа запретила је опасност од турског продора ка Кушићима и Ивањици. Стога се, 28. октобра, на захтев генерала Новоселова, на Јавору појављују као појачање, три батаљона Рудничке и Ваљевске бригаде II класе. Но, у време ових сукоба, на Јавору је почео да пада снег и да се јављају густе магле, због чега је турски напад изгубио у снази. За Ибарску војску ово је била повољна околност, не само због неуспеха и губитка Погледа, већ и због све неповољнијих извештаја који су стизали са главног фронта.

Са поразом на Погледу није се мирио мајор Михаило Магдаленић, који је израдио план напада на Јанков врх. Циљ је био да се, у случају успеха, Турци уплаше за свој опстанак на Погледу, па да се са њега повуку. У реализовању овог плана требало је да учествују и крилни положаји и центар, с тим што би Шешњев, као командант центра, и Ђоко Влајковић, као командант левокрилног положаја, извели демонстративан напад. Генерал Новоселов прихватио је овакав план. Тако је 1. новембра дошло до борбе у којој су учествовале само крилне снаге. Магдаленић је повео своје борце, још у рану зору, по снегу и преко јаких врлети и дубодолина. Од седам часова ујутру развила се жестока борба, која није донела резултат и завршила се одступањем. У исто време и потпуковник Ђоко Влајковић повео је лево крило, са Трнавцима и једном батеријом Чачана, у демонстративан напад, који је око 10 сати прекинуо, приметивши да се снаге центра не крећу. Цео подухват пропао је због неактивности Шешњева, тако да су храброст бораца и, нарочито Магдаленића остали узалудни. Изгубљено је 80 људи, који су погинули. Новоселов није Шешњева узео на одговорност, што се објашњавало старошћу команданта.

У рекапитулацији последњих борби на јаворском фронту у току првог српско-турског рата 1876. године, може се рећи да су оне трајале од 9. октобра до 1. новембра и да су, по бројности људства и технике, као и по интензитету, биле мањег обима у поређењу са оним у претходним месецима. Објашњење свакако лежи у чињеници да су тада вођене пресудне битке на главном фронту, у којима

су учествовале и три бригаде I класе, повучене баш са јаворског фронта.

На фронту према Новом Пазару, који су држале мање снаге Чачанске бригаде II класе и добровољци, ратне операције су биле сведене на минимум. Један од ретких сукоба одиграо се 30. октобра. Тада су Турци из Новог Пазара извршили напад према Соколовици, коју су држали Чачани, и Цоковићима, где су се налазили добровољци. Турци су успели да се пробију између ова два положаја, али — упркос борбе која је трајала цео дан — нису успели да овладају положајима, које су бранили Чачани и добровољци. Стога су се, после неуспеха, вратили ка Новом Пазару. Ипак, њихов продор кроз српске положаје и још више терор који су вршили војници и башибозук над цивилним становништвом изазвали су житеље тог краја да, као избеглице, крећу ка Баљевцу и Ушћу, где их је затекло примирје. Да ли су Турци, поред победе на Ђунису, хтели да изврше продор преко Јавора и Рашке и уђу што дубље у територију Западне Србије пре но што наступи примирје, може се само претпостављати.

Примирје је на јаворском фронту и на фронту код Рашке наступило 2. новембра. Оно је било прилика да српска народна војска предахне после тешких борби са надмоћнијом турском армијом. Ово се, свакако, односило и на борце чачанског краја, који су учествовали у великим окршајима и дали знатне жртве од Јавора и Новог Пазара до свих места битака на главном фронту.

СКЛАПАЊЕ ПРИМИРЈА, ДЕМОБИЛИЗАЦИЈА И УЗРОЦИ ПОРАЗА

Србија није успела у војничком сукобу са Турцима, у рату 1876. године. Напротив, после пораза код Ђуниса, запретила је озбиљна опасност за њен политички положај. Само интервенција руског цара Александра II нагнала је Порту да 1. новембра склопи двомесечно примирје са Србијом, које ће затим бити продужено за још два месеца, до 1. марта 1877. године, када је Србија у Цариграду склопила мир са Турском. Већ 2. новембра Черњајев је обавестио кнеза Милана о новонасталом стању. Тако је сва српска војска, па и Чачани и Рудничани на главном фронту, код Рашке, на Јавору и Дрини, где се налазио један батаљон Рудничана II класе, била 2. новембра обавештена о прекиду ратних операција

између Србије и Турске. Кад је ова вест стигла на Јавор, генерал Новоселов је одредио Јована Мишковића да, као парламентар, упозна Мехмед Али-пашу о прекиду рата. По склапању примирја почело је, на свим фронтовима повлачење на демаркационе линије. Овај посао је на јаворском фронту обављен под руководством генерала Новоселова. Тако је Јован Мишковић, као представник Ибарске војске, од 2. до 5. новембра, заједно са турским представницима, повукао пограничну линију дуж јаворског фронта. Податак да је ова линија повучена за свега три дана, говори да није било већих заплета око утврђивања границе.

Склапање примирја и његово продужење омогућило је демобилизацију српске војске, па и Ибарске на Јавору. Одмах после повлачења границе, почело је напуштање јаворских положаја. Већ 5. новембра генерал Новоселов напушта Кушиће и заједно са штабом Ибарске војске силази у Ивањицу, где се одвојио и преко Пожеге, Ужица и Ваљева стигао у Београд, одакле је отпутовао у Русију. Истог дана војска са Јавора, сврстана по батаљонима, напустила је положаје. Остале су само јединице, које су чувале стражу. Заступник Новоселова, потпуковник Ситенко, дошао је са штабом Ибарске војске из Ивањице у Чачак, где су се били окупили сви руски добровољци са Јавора. Убрзо су руски официри из Чачка отпутовали у Београд. Ибарска војска, која је у маси повучена са Јавора, распоређена је на зимовање у Ужицу, Ариљу, Пожеги и Чачку. У Чачку ће се, у децембру 1876. године, наћи и артиљерија Ужичке бригаде. У зиму 1876/77. године, извршена је делимична демобилизација бораца Чачанске, Рудничке и Ужичке бригаде II и III класе, тако да се један број бораца вратио кућама после вишемесечног одсуства. За Чачане и Ужичане ово је била привремена демобилизација, јер је на сваких 15 дана вршена смена јединица које су чувале границе чачанског и ужичког округа. Тако је била делимично распуштена и Чачанска бригада II класе, из чијег се састава један број војника вратио кући, а други, као што су коморције, распоређен на службу у војним станицама и магацинима. Ни они борци, који су били одређени на петнаестодневно чување границе нису се могли вратити кућама, већ су остајали при службама војно-позадинских органа власти. Зато су се многи и одлучивали за бекство, које је било једини начин повратка кући. Демобилизација је праћена разоружањем, бар што се тиче бораца II и III класе. Поред одузимања оружја, демобилисанима је одузимана и војна опрема, која је предавана војним станицама. Ако је неки

војник пуштан на осуство, био је дужан да оружје и опрему преда војној станици. Претње казном ако се не изврши ова обавеза, говоре о избегавању бораца да предају оружје и војну опрему. У време демобилизације била је раширена код јаворске војске пре-продаја оружја, коња и одела. У томе су предњачили руски војници. Ова појава нагнала је средње власти да хватају и кажњавају купце. Како се види, демобилизација није била потпуна и текла је у знаку тешкоћа и проблема, због којих су војно-позадински органи имали доста посла. Чачак је одиграо улогу значајног центра ове акције, јер је у њему било средиште штаба Ибарске војске и артиљерије, не само у време примирја, већ све до новог српско-турског рата, који је почео у јесен 1877. године.

Заслужује пажњу анализа узрока пораза Србије у првом српско-турском рату, у коме су борци чачанског краја поднели велике жртве. Узрока неуспеха, упркос показаној храбрости бораца народне војске, било је доста. Поред разлика у наоружању и у бројности људства, као и обучености борацке масе и официрских кадрова, разлози пораза народне војске морају се тражити и у приликама у тадашњој Србији. Упоредивање броја војника и квалификованих војних старешина, показују пуну превоћ Турске. Отуда се дешавало да је, у току борбе, поручник српске народне војске командовао са два до три батаљона. Уз то, командни кадар био је, најчешће, неквалификован или недовољно квалификован. Састојао се, углавном, од полицијских чиновника са мало војничког знања. Народна војска, скоро искључиво сељачког порекла, била је наоружана пушкама различитих типова производње. Од 80.000 пушака острагуша Пибодијевог система, од чега је само половина била у употребљивом стању, већина после десетак испалених метака, због прегрејавања, није могла да дејствује. Овако стање било је и са пушкама гриновачама, којима је наоружана половина српске војске. Ни стање артиљеријског наоружања није било боље. Топови француске, белгијске, швајцарске и италијанске производње захтевали су одређену муницију, које није било довољно. Наиме, крагујевачка војна фабрика није била способна да произведе довољне количине граната. Кад се дода честа појава погрешног допремања муниције на фронт, онда је јасна слика ефикасности наоружања српске народне војске. Овакво оружје поседовале су јединице I класе, док су оне II и III класе биле још у тежем положају. Тако је народна војска, рђаво наоружана, често и погрешно предвођена, морала да издржи паљбу из Хенри—Мартинијевих пушака и топова

острагана из Крупових фабрика. И распоред војске на јаворском фронту довољно говори о узроцима пореза на овом бојишту. Јер, док су Турци згуснули своје снаге, концентришући их према Јавору по дубини, Ибарска војска је била веома развучена, а тиме и слаба за продоре на било ком сектору јаворског фронта.

Други, веома значајан, узрок пораза лежао је у рђавој снабдевености народне војске у одећи, обући, исхрани. Док су Чачани и Рудничани били на Јавору, чланови њихових породица доносили су борцима на фронт храну, преобуку и друге потребе. Одласком бораца чачанског краја према Делиграду, на главни фронт, изостала је, због удаљености, оваква врста помоћи. Има доста података који говоре о слабој одевености бораца, јер „танке блузе првокласаца су се исцепале; друга класа их није ни имала, цела војска није имала здраве обуће за зиму, ни опанака здравих, а камо ли чизама“.⁴⁷

Из ових и других узрока, у току прве године рата с Турцима јављале су се и појаве недисциплине и кризе борбеног морала, што се испољило и на јаворском фронту. Још се у народу чачанског краја могу чути анекдоте о бежању српских војника са Јавора. Поред надмоћи Турака у оружју и људству, на колебања и повремене кризе са обележјима расула, јединица утицале су и прилике у тадашњој Србији, свакако и у чачанском крају. Тако се неборбеност народних војника у појединим биткама може објаснити и социјалним саставом народне војске. Мирни ратар био је наједном одвојен од своје куће, породице и плуга и уведен у борбу за ослобођење и себе и своје неослобођене браће. То би било у реду и сељаци, који су погото искључиво чинили борачки кадар, не би се бунили да су се на фронту са њима нашли, раме уз раме, и они који су највише раширивали ратно расположење и прлато пропатирали рат, а кад је он избио завукли су се у канцеларије или „базали ти наши либерални ђаци с ове, као и радикалци с оне стране, показавши једнако кукавичлук“.⁴⁸ Богаташи, интелигенција, трговци, чиновници и други, уместо да предњаче, завлачили су се такође у канцеларије, коморе, болничке службе, војне станице и магацине у позадини или су по кафанама уз чашицу, критиковали неборбеност сељака на фронту. Тако се сељаштво нашло само на фронту. Сељаштво чачанских, таковских и драгачевских села најпре на јаворском фронту, било је препуштено ратној судбини, док су се они који су живели лепше и удобније извукли из окршаја. Ово је на сељака — народног војника оставило тежак утисак. Тај сељак и ратник, који се, због бирократског начина управљања, на-

лазио у положају роба, требало је да својом крвљу ослобађа од Турака поробљену браћу из суседних области. Отуда није могло бити одушевљења у редовима народне војске на јаворском фронту. Ово поготову што се поједини социјални слојеви становништва, који су „највише лармали и листом били за рат... извукоше од борбе, а то је страшно деморализујући уплив морало имати на прост свет“.⁴⁹ И, што је најгоре, таква позадинска власт, састављена од оних који су избегли фронт, хватала је бегунце, сељаке и сиромаше, и судила им. Поступци старешина на фронту, који су поједине имућније борце пуштали кући дозвољавајући замену за њих, јачали су незадовољство, па је борбени морал било тешко одржати. Деморализација је захватила и Чачане, најпре после пораза код Сувог рта, па су је платили животима неколицине бораца. Батињање је било, изгледа, средство учвршћивања борбеног морала. Због стања у народној војсци и њеног неуспеха у првом српско-турском рату, део кривице сноси и српска дипломатија, која је дозволила да Србија остане усамљена у овом рату. У сваком случају, поразом је срушена заблуда о снази народне војске и стечена су искуства за њен даљи развој. Отуда се у други српско-турски рат ушло са реорганизованом војском, да би се, потом, образовала стајаћа, односно регуларна армија, која ће своје квалитете исказати тек у ратовима 1912. до 1918. Кроз све ове ратове проћи ће и Радомир Путник, тадањи командант Рудничке бригаде I класе, као и војвода Степа Степановић.

Примирје од 1. новембра 1876. било крајње неопходно за Србију. На цариградској конференцији, одржаној децембра 1876. и јануара 1877. године, Турска је одбацила реформу у балканским земљама. У Пешти су се 15. јануара 1877. године Аустро—Угарска и Русија договориле о подели Балкана на интересне сфере. Ипак, упркос турском одбацивању реформи на Балкану и тешком стању у Србији, притиснутој материјалном, финансијском и моралном исцрпљеношћу, као и борбом кнеза Милана да заведе апсолутизам (такође и намером Русије да ратом против Турске оствари своје планове на Балкану), склопљен је за Србију толико неопходан мир. Овим миром била је, поред утврђивања граница на јаворском и другим фронтovima, предвиђена амнестија за све учеснике у рату, као и повлачење војске са окупиране територије у року од 12 дана...

ПОЈАВА ДЕЗЕРТЕРСТВА

О незадовољству у редовима народне војске, па и чачанске и рудничке, о појавама дезертерства и о кажњавању бегунаца већ је било речи. Бројна документа о избегавању војне службе и дезертерству у редовима бораца Ибарске дивизије на јаворском фронту, указују на расположење народне војске и на њен однос према рату. Још у првој години рата показала се велика склоност за избегавање војничке службе. Она су била индивидуална или, као што се десило са Драгачевским и Златиборским батаљоном, колективна. Разлози напуштања положаја на Јавору били су различити, као што су били различити и начини, односно прилике, за бежање са положаја. Као разлози најчешће се помињу: чежња за породицом, глад и рђава одевеност, а сиромаси су још ишли кућама и да би материјално обезбедили своје породице. Овде ваља истаћи и обавезу да је сваки борац о свом трошку одржавао одело, опрему и храну, што је, свакако, представљало велико материјално оптерећење. Докле је ишло избегавање повратка у јединице на јаворском фронту, најбоље се види из податка да су неки војници бежали испред потере остављајући у кући оружје и муницију. Многи рањеници, пуштени на кућно лечење, настојали су да избегну врћање на фронт. Такво стање захватило је и борце чачанског краја, па су многи насилно враћани преко војних станица, од којих се највише помињу оне у Котражи и Ивањици. Било је међу Чачанима и таквих који су, изгубивши своју јединицу, одлазили кућама. Било је и других појава. За једног борца Драгачевског батаљона сматрало се да се „он сам навалично ранио и затим из логора кући утекао“,⁵⁰ па га је командир војне станице у Котражи послао команданту Чачанске бригаде I класе на поступак. Други су себе ранили благовремено — да би избегли мобилизацију. Поред бораца, оваква довијања карактерисала су и припаднике војно-позадинских органа, а нарочито коморције. Ово је изазивало и оскудицу у одморној запрези која би допремала на положај муницију, храну и друге потребе. Због тога се војна станица у Котражи није борила само са војницима, већ је имала доста муке да обезбеди опоравак запрежне стоке. Бежање са јаворског фронта није се односило само на Чачане. Оно је било најмасовније у августу и септембру, значи онда кад је на Јавору била најтежа ратна ситуација. Бежали су Шапчани, Ужичани, Рудничани и Чачани. Бежали су војници све три класе. Војне станице између Чачка и Јавора хватале су бројне бегун-

це, који су под разним изговорима напуштали положаје. Ови су обично враћани у Ивањицу. Дешавало се да су појединци бежали и више пута. Периша Танасијевић из Лисе је чак оставио волове и кола и побегао. Средином септембра Ранко Тајсић, као председник тијањске општине, јавио је да на атару своје општине има доста војника, без уверења о одсуству. Судећи по документима, бекства Ужичана почела су још средином јула 1876. Често се командант Ужичке војске обраћао окружном начелнику у Ужицу, тражећи да се похватају бегунци и стражарно дотерају у логор „најкраћим путем“.

Мита Петровић⁵¹ је узроке бекстава са јаворског фронта објашњавао туговањем бораца за кућом. Ако не би имали ваљан изговор, као што су рањавање или болест, они су се одлучивали на бекство. Он наводи и бежање Илије Чолак—Антића, команданта Ибарске војске, заједно са члановима дивизијског штаба, главним лекаром и интендантом, после пада Јавора, што је свакако поразно деловало на морал осталих бораца. Ово бекство изазвало је праву панику у Ивањици.

Занимљиво је казивање Обрада Ранђића из Кушића, чији је деда Живојин био учесник у борбама на Јавору 1876. Заједно са другим борцима из села близу фронта Ранђић је дању био на Јавору, на положају, а увече долазио својој кући на спавање. Поменути Живојин стизао је кући под оружјем, са циљем да чува жито, које су му, као имућном, крали. Овакву могућност свакако су желели и други борци чије су куће и породице биле исувише удаљене. Да ли је на ово мислио Мита Петровић у свом објашњењу дезертерства, тешко је одређеније рећи. У сваком случају, ова појава је била узела маха на јаворском фронту у току 1876. године. Отуда су команданти бригада народне војске на Јавору били принуђени да примењују казнене мере, како би бар ублажили, ако не и искоренили, појаву бежања са положаја.

О кажњавању говоре бројна документа из 1876. године. У неким се може прочитати да су војници због бекства са бојишта осуђивани на казну. Крајем јула била је издата наредба, односно упозорење, свим војницима Ибарске војске да се мора подизати борбени дух, уз напомену да ће они који шире панику добијати „50 удараца само по гаћама“.⁵² Пресуду о оваквим казнама доносио је командант Ибарске војске. По овој наредби и нижи официри су добили право, да осуде војнике на батинање, а у самој борби могли су колебљиве и плашљиве и да — стрељају. За разлику од њих, храбри војници су, за подвиге, добијали новчана и друга признања. По

овој уредби, поред војника, и ниже старешине су могле добити од 25 до 50 батина. Оваква казна следила је за одступање и бежање у току саме борбе, али за ово није искључивано ни — стрељање. Ако, пак, војне старешине, сем нижих, одбију да послушају претпостављене, предвиђано је предавање војном суду, који је могао осудити на стрељање. Допис је посебно садржао одредбу за храбре борце који су, ако би се у боју истакли, добијали од пет до 15 дуката.

За дезертирање ван саме борбе изграђене су бројне против-мере: оснивање сабирних логора, батињање, у неким случајевима и примена смртне казне. У Ивањици је био главни сабирни логор за јаворски фронт. Батињање бораца на овом фронту описује Мита Петровић. Ова казна, вероватно прва на јаворском фронту, односила се на неке борце Шабачке бригаде I класе, који су добили по 50 батина, који су, уместо проје, узели пексимит. Батињање бораца Рудничке бригаде надгледао је Михаило Илић, командант. Он се, као и друге старешине, држао слова наредбе о кажњавању војника. Да овакве наредбе нису биле мртво слово на папиру, показује и пример када је, у време пада Јавора, један потпуковник извукао кубуру и на лицу места стрељао борца Пионирске чете само зато што је пушка нехотице опалила. Докле се ишло у батињању и какве су биле последице говори пример Матије Максимовића—Достанића и Милица Тошића из Мрчајеваца, који су се у току 1876. борили на Јавору. Обојица су окривљени за напуштање положаја и тучени. Матија је био младић. После добијених 50 батина остао је неспособан за пород, па се није ни женио.⁵³

После пораза код Сувог рта стрељано је 13 бораца Чачанске бригаде, а на четири места организовано је батињање. Нови командант бригаде Милутин Гарашанин надгледао је извршење ове казне. И дотадашњи командант Чачанске бригаде I класе Јован Мишковић изведен је пред војни суд, али је касније ослобођен. Стрељање бораца на јаворском фронту поновљено је и средином септембра, после погибије мајора Илића. Обављено је изнад ковиљског пута, поред кога су ископане јаме и побијени дирекци, за које је везано 13 бораца Чачанске бригаде. Они су одмах стрељани. Мита Петровић, наводећи овај случај, примећује да су се официри извлачили од казни за своје неуспехе у борбама код Новог Пазара и, нарочито, на Јавору.

Како се види, морал и борбеност народне војске били су најчешће на завидној висини. Али, после извесних борби и пораза,

наступале су кризне ситуације, које је команда Ибарске војске сузбијала кажњавањем или надрађивањем. Но, судећи по бројним подацима, овакви поступци нису доносили адекватне ефекте.

Народна војска чачанског краја сукобљавала се са бројним тешкоћама за време борби у 1876. Најпре ваља поменути проблем исхране и одевања, затим однос Турака према војницима и цивилном становништву, организовање санитетске службе, као и последице рата.

Већ је поменуто да су борци чачанског краја трпели од глади и хладноће. Бивали су и тучени батинама зато што су из војних магацина крали храну. Ови магацини били су у позадини јаворског фронта — у Ужицу, Пожеги, Чачку, Карановцу, Студеници, Рапској, Градцу и свакако Ивањици. Но, службе магацина суочавале су се са тешкоћама у прикупљању и, нарочито, у транспортовању хране до бораца на фронту. Отуда су, према изворима и усменом предању, борцима храну, преобуку и друге потребе доносили укућани, који су кретали из својих места на Јавор у већим или мањим групама. Ово је било неопходно, јер снабдевање бораца из војних магацина није било најуредније и довољно ни по количини, ни по квалитету. О стању исхране говори и податак да су војници само о празницима јели пшенични хлеб. Војне станице су имале и друге функције: одржавање реда и мира у позадини, брига о магацинима, хватање бегунаца са фронта, преношење вести... Наравно, у ове послове били су укључени сви облици власти. И док су једни ратовали, трпећи бројне недаће, други су за обављање одређених служби добијали плате. Ово се види из захтева капетана Протића, упућеног Начелству округа чачанског, у коме се тражи исплаћивање плата командирима мостова у Чачку и Карановцу. У најповољнијем положају свакако се налазио чачански трговац и народни посланик Никола Радовановић, који је закупио право да буде лиферант хране за Ибарску војску. Он је имао дозволу да житарице и друге намирнице купује по целој Србији, или из увоза. Снабдевао је магацине у Ужицу, Ивањици и Студеници, обезбеђујући храном оба крила и центар јаворског фронта. Овај трговац је за свој посао добијао дневну плату у току рата 1876. године, али и касније, када је имао задатак да попуни залихе хране у магацинима, од којих је ивањички био најснабдевенији. О плаћености официра нема ничег спорног.

Тако се може уочити битна разлика између бораца и — официра и позадинских служби којом се, добрим делом, може објаснити понашање бораца Чачанске и Рудничке бригаде на јаворском фронту...

ПОНАШАЊА ВОЈНИКА ЗАРАЂЕНИХ СТРАНА

Ако се анализира понашање војника зарађених страна на јаворском фронту, могу се уочити битне разлике у поступцима Турака према српским рањеницима, заробљеницима и цивилном становништву од понашања бораца Ибарске војске. Чињеница да има више података о понашању Турака, може се објаснити и њиховим успехом у операцијама на јаворском ратишту, који их је доводио у прилику да искажу своје откођење према српским рањеницима и заробљеницима, али и према становништву села у која су упадали. Очигледно је да су турска зверства на јаворском фронту присутна још од првих борби. Турци ни касније нису пропустили прилику да опљачкају и попале имовину села у која су упадали, нити да уморе грозном смрћу рањенике, заробљенике и многобројне житеље села од Рашке до Дрине. За њих нису важиле никакве међународне конвенције за ратне прилике. Примера је доста да ово потврде. Тако су у ноћи између 5. и 6. јула продрли у село Ерчега, палили куће и пљачкали. После калипољске битке, 6. јула, турски војници у току ноћи излазили су из ровова и скидали до голе коже изгинуле борце Ибарске војске, а рањенике убијали. Од почетка рата на Јавору ометали су рад санитетских служби, које су настојале да у време и после борбе пренесу рањенике у превијалишта. Турски војници су пуцали у ненаоружане болничаре. Овакав њихов однос навео је генерала Заха да се заложки за изналагање обострано повољнијег односа према рањеницима. Податак да су Турци и касније чинили слична зверства према српским рањеницима, говори о неуспеху Заховог покушаја. Обим и масовност турских зверстава натерали су команданта Ибарске војске да Чачанску бригаду I класе са Јованом Мишковићем распореди у Ковиле и Братљево у циљу одбране подјаворских села од упада турских пљачкаша, састављених углавном од башибозука из сјеничког краја, мада се ни низами, као турска регуларна војска, нису другачије понашали. Тако је било после пораза Чачана код Сувог рта, када су се становници Ерчега повлачили са Чачанском бригадом, опазивши „расуте Турке да хитају селу“.⁵⁴ Турци су тада пљачкали, палили куће и мрцварили

заостале житеље Ерчега. Том приликом су запалили 19 кућа и 110 других зграда, отерали 150 грла крупне стоке и 500 оваца. Јован Мишковић је одбрану подјаворских села препустио добровољачким батаљонима, који су у жеку борбе за Јавор почетком августа сузбили турски одред пљачкаша који се спуштао ка Ковиљу. Добровољци су им тада нанели велике губитке.

О понашању Турака на јаворском фронту крајем августа говоре и два извештаја. Један је из Ивањице послат команданту Ибарске војске. У њему се говори о пљачкама и убиствима у подјаворским селима у току јула и августа, али и о понашању према мртвим или рањеним војницима „како се најгрозније замислити може“.⁵⁵ Други извештај, такође с краја августа, потекао је од начелника санитета Ибарске војске, мајора др Машина, који је обавестио своју команду о поступцима турских војника према заробљеним рањеницима. Овим заосталим рањеницима Турци су одсецали главе. Овако су чинили још од калипољске битке.

У септембру су на јаворском фронту појачана турска зверства. Тако је из Ивањице у ужичко Окружно начелство стигла обавест да су Турци запалили и изгорели део Ерчега и Медовина, један заселац Вучака, целе Васиљевиће, пола Смиљевца, део Равне поре и Кушића. Штета је процењена на 19.000 дуката. Овај извештај наводи два драстична случаја убијања деце: у Ерчегама су Турци исекли старицу и дете од 11 година, а у Васиљевићима су мајци отели дете из руку и исекли га пред њеним очима. Изостао је, у овом случају, масовнији злочин само зато што су житељи ових села и заселака успели благовремено да побегну. Мита Петровић,⁵⁶ описујући жалосну слику попалених Васиљевића, наводи да је ово чинила група низама. Он описује и турску освету над Србима који су се у пограничним селима дизали на устанак. Турци су вешање оваквих људи правдали отпужбом о намери устаника да се придруже српској војсци на Јавору. Значи: турска зверства вршена су са обе стране пранице.

И остали делови јаворског фронта нису били поштеђени. Посебно су се Турци сурово обрачунавали са заробљеницима, нарочито на фронту према Новом Пазару. Командант Чачанске бригаде II класе Јован Варјачић јавио је из села Кути, 26. августа, команданту Ибарске војске у Кушиће да су Турци у борби ранили два његова војника, која су потом заробили. Обојицу су исекли бајонетима и сабљама. Одсекли су им главе: једну су однели са собом, а другу бацили. Јован Варјачић је тражио од команданта Ибар-

ске војске Илије Чолак—Антића да уреди са Турцима — да оваквих понашања према рањеним и заробљеним борцима више не буде. Још је теже страдање Милана Ружичића из Горачића, који је као борац Трнавског батаљона II класе заробљен 30. августа у борби код Новог Пазара. У Новом Пазару он је жив одран. Издахнуо је кад је целат стигао до трбуха. Последнице оваквог турског понашања између Рашке и Новог Пазара осећале су се и после склапања примирја. Тако је Начелство студеничког среза, у јануару 1877. године, решавало молбу села Трнаве, близу Рашке, о ослобађању од плаћања данка због тога што су им Турци попалили куће и целом селу нанели знатну штету. Овде се свакако ради о турским зверствима из ратних месеци 1876. И Начелство чачанског округа решавало је молбу Министарства финансија да се одређена домаћинства општине Трнаве код Рашке ослободе данка, јер су им Турци попалили куће.

Ни на дринском фронту није изостао терор, који су Турци примењивали и као део ратне тактике о узнемиравању и разарању српске пограничне одбране. Још у јулу 1876. године попаљена су села Јагошгица и Заовине и мокрогорски карантин. Због овога је Ужичка бригада II класе ступила у борбу 18. јула, а командант Ибарске војске на Јавору Фрањо Зах, уплашен од продора Турака ка Ужичу, послао је у Кремну и на Шарган 1.000 војника III класе. Том приликом, Турци су палили куће у мокрогорској општини, уништили 109 домаћинства, као и јавне објекте у Мокрој гори: карантин, ђумрукану, правитељствену механу и школу.⁵⁷ Турци су у овој општини рањенике секли и бацали у ватру. Чак су мртве вадиле из гробова да би им одсекли главе. Укупна материјална штета процењена је на 32.500 дуката. У прилог овим наводима иде и Захова обавест, упућена 12. јула архимандриту Дучићу о упаду турског башибозука у Мокру гору. Дучићу је наређено да пошаље батаљон добровољаца за напад на пљачкаше и паликуће. Пошто је турски башибозук извршио упад и у златиборска села Јабланицу и Доброселицу, успевши да запали више кућа и других грађевина, уз пљачку стоке, Зах је издао наредбу о појачаном чувању граница, а народ је упозорен да се, у случају упада Черкеза и башибозука, склања у збегове. Чување граница поверено је борцима III класе. Из једног списка настрадалих у рату 1876. године⁵⁸ види се да су Турци, упавши у Јабланицу, запалили 14 домаћинстава, уништили летину и одвели доста стоке са собом. Једно лице у селу Доброселици Турци су силом одвукли и посекли док су у Мокрој гори српске рањенике секли и у ватру бацали.

Ни ариљски крај није поштеђен од оваквог понашања турске војске и башибозука. У току августа Турци су упадали у нека села. Запалили су две карауле и две куће и отерали 220 оваца и 30 коња. Штета је процењена на 3.000 дуката. Може се, стога, прихватити навод⁵⁹ да су турски низами и башибозук пљачкама и паљевинама угрожавали сва села од Прибоја, преко Јавора, до Рашке, светећи се српској народној војсци, устаницима и добровољцима, као и цивилном становништву.

О односу Ибарске војске према турским заробљеницима, рањеницима или цивилном становништву далеко је мање података. Но, и из оних са којима се располаже, ово се може видети. Налазећи се у положају одбране од продора турских јединица, чији је циљ био упад на територију Србије, уз пљачку, паљења и убијања по селима уз границу, борци Ибарске војске свакако нису ни били у прилици да у потпуности покажу своје понашање. На дринском фронту наредбом је установљена искључива одбрана од Турака. Наредбом, послатом са Палисада септембра 1876. године, забрањен је прелазак пограничних снага III класе у Турску и паљење турских кућа. Чак су, за прекршиоце, предвиђене строге казне. Ова забрана доцније је проширена и на добровољце. Обе забране указују да је и са српске стране било упада у загранични појас турских полскаја. И на јаворском делу фронта долазило је, током августа, до упада у села која су припадала Турској. Главни циљ ових упада био је да се Срби у тим селима покрену на борбу, али су, у тим приликама, паљене турске куће и отимана стока. Међутим, мало је докумената и података о таквој активности Ибарске или Дринске војске. Свакако, ово је био један специфичан облик рата на јаворском фронту, са циљем узнемиравања и подривања позадине фронта. Далеко је више података о хуманијем понашању Ибарске војске према турским рањеницима и заробљеницима. Дешавало се, на јаворском фронту, да буду похватани турски шпијуни, које је војни суд често ослобађао услед недостатка доказа. Један турски заробљеник живео је чак као слободан, одбијајући да се врати у Турску. У току оба српско-турска рата у студеничком срезу није било „никаква тврда затвора“,⁶⁰ па се начелник војне станице у Студеници обратио команданту левог крила јаворског фронта, износећи да не зна где да притвори неколико турских заробљеника. Што се тиче односа према турским рањеницима, постоје подаци да су их српски лекари лечили са пуном пажњом. Овакви подаци, сами по себи, довољно говоре. Свакако да је овакав поступак Ибарске војске

према турским рањеницима и заробљеницима морао имати повољног одјека и међу самим Турцима, па, отуда, не изненађује одбијање поменутог заробљеника да се врати у Турску. . .

САНИТЕТСКА СЛУЖБА НА ЈАВОРСКОМ ФРОНТУ

Оружани сукоби на јаворском фронту од јуна до новембра 1876. године нису прошли без рањеника. Планинска клима, слабости у исхрани и одевености бораца, као и друге околности које је доносио рат, условили су појаву разних болести. Стога је од интереса да се утврде начин организовања и услови под којима је радила санитетска служба при Ибарској војсци, у чијем су се саставу налазили и Чачани. Највише података о образовању војних болница и њиховом раду дају архивска праћа и ратне хронике учесника. Ваља поменути да је постајала обавеза сваке дивизије, па и Ибарске, да формира главно дивизијско завојиште и војне болнице, а свака бригада морала је да има своју санитетску службу и своје завојиште, организовано приликом сваког учешћа бригаде у борби. У складу са оваквом обавезом, завојишта су постојала дуж јаворског фронта. Главно завојиште Ибарске дивизије, односно Ибарске војске, било је у Кушићима, крај механе, код штаба Ибарске војске. Улога превијалишта састојала се у томе да се рањеницима укаже прва помоћ. Сва ова завојишта, нарочито иза борбених положаја, радила су под отежаним условима. Ово се види не само из поступака Турака према рањеницима и болничарима, већ и из податка да су лекари Чачанске бригаде I класе, после пораза код Сувог Рта, организовали завојиште, поред кога су рањеници пролазили не користећи услуге. Не види се да ли је до тога дошло због немогућности завојишта да прими све рањенике или због страха од Турака, због чега су и борци и рањеници журили да се што пре удаље од наступајућих турских батаљона.

Војне болнице су биле у правцима испред јаворског фронта. Ибарска дивизија имала је у Чачку и Ужицу главне војне болнице, а Чачанска бригада II класе, која је држала фронт према Новом Пазару, болницу у Карановцу. Ибарска војска, која је држала јаворски фронт, имала је главно завојиште у Кушићима и прихватну болницу у Ивањици, одакле је рањене или болесне борце слала у главне војне болнице, у дубљој позадини фронта, које су биле сталног карактера. Пошто је у Чачку и Ужицу болнички простор глав-

них војних болница био недовољан да прими све рањене и оболеле борце, команда Ибарске војске је у октобру 1876. године оснивала резервне војне болнице прихватног или сталног карактера. Тако је у Чачку зграда Гимназије била претворена у резервну војну болницу. Болница привременог карактера била је у Ариљу. Она је у октобру примила 12 рањених и преко 50 оболелих војника. Ова болница је свакако имала карактер привремености, јер у децембру 1876. и јануару 1877. године у ариљском крају није било ни болнице, ни лекара. Свакако се, после свршетка првог српско-турског рата, број рањеника и болесника смањивао, па су преостали пребацивани у главне војне болнице.

У време ратних операција капацитети главних, резервних и привремено образованих војних болница били су недовољни, па су при војним станицама осниване болнице мањих капацитета. Има података за такве болнице при војним станицама у Студеници и Котражи, у којој је требало да се лечи Коста Јовановић из Виче, војник драгачевског батаљона Чачанске бригаде I класе. Војне станице су имале право и обавезу, да у случају појаве већег броја рањеника, реквизирају собе у јавним и приватним кућама. Поред тога, оне су биле дужне да обезбеде лекаре. Начелник станице, при доласку рањених бораца, морао је лично присуствовати. Но, има показатеља да војне станице нису испуњавале ову своју обавезу. Због такве небриге, евидентирани су примери рђавог поступања према рањеницима. Како је команда Ибарске војске решавала проблем недостатка болничких зграда, види се из податка да је командант Чачанске бригаде II класе механу на путу између Студенице и Рапке преуредио и обавезао да прихвата рањенике. На примеру привремене болнице амбулантног типа, образоване у Кремни, може се рећи да су овакве здравствене станице, ма и привременог и амбулантног карактера, опремљене за пружање помоћи болесним и рањеним борцима.

Сем Чачка, Ивањице, Ариља и Пожеге, борце са јаворског и дринског фронта прихватала је и војна болница у Ужицу. Нагли прилив рањеника захтевао је нове капацитете, па су најпре школске зграде у Ужицу биле претворене у резервне војне болнице у току септембра 1876, а у октобру је, као што се десило и у Чачку, преузета Окружна болница цивилног типа, која је једним делом претворена у војну болницу.

Поред завојишта и амбулантно-болничких установа, вредно је помена образовање енглеске војне болнице у Београду. Она је, са

енглеским лекарима, била најзначајнији део енглеске помоћи Србији. (Поред тога, Енглези су Србији послали и нешто добровољаца и новца). Захваљујући овој болници, многи рањеници спасени су од сигурне смрти. У њој су лечени борци и са јаворског фронта, а као болничари радили су људи из чачанског и ужичког краја.

Но, упркос привидне бројности здравствених установа, знатан број рањеника није доспео ни у једну од њих. Мноштво рањеника лечено је код својих кућа. Нема података за чачански крај, али број од 138 рањених или оболелих војника у пожешком срезу, лечених у кућној нези у току 1876. године, говори да је сличних појава морало бити и другде.

Постоје подаци и о опремљености болница и других здравствених установа у кадровима и инвентару, о њиховом снабдевању, самим тим и о условима за лечење рањених и оболелих бораца у току 1876. године. На примеру привремене војне болнице у Кремни може се сагледати инвентар, којим је располагао овакав тип здравствених установа на јаворском и дринском фронту. Ова болница била је опремљена следећим инвентаром: сламљаче, ћебад, јастуци, пешкири, папуче, лимена карлица за тешке рањенике, посуде за испирање загнојених рана, обични лавори, платнени чаршави, лампе петролејке и ручне лампе, гас, парнионца и свећњаци. Од кухињског посуђа: дрвено буре за воду, прибор за сечење mesa, бакрач за кување хране, варјаче. Трећа ужичка војна болница тражила је, почетком септембра, 37 сламљача и 34 ћебета. Кревети се не помињу, па је могуће да су рањеници лежали на поду. Почетком септембра, у време жестоких борби на Јавору, јавио се велики број рањеника, који су превијани и по ноћи — уз светлост луча. Лекар завојашта, који је превијао рањенике, цепао је вреће, које је користио уместо завоја. Ово говори да су услови рада прихвалних превијалишта на самом фронту били још тежи. Многе болнице дочекале су јесење — зимско време без огрева, па су крајем октобра томилани захтеви за набавку и постављање пећи, јер је време било веома хладно. Свакако да је стање у окружним болницама у Чачку и Ужицу било далеко боље, а самим тим и услови за лечење рањеника.

О здравственим кадровима њиховом положају и понашања према болесницима, затим о понашању рањених и оболелих бораца, постоје делимични подаци. Лекарско особље које је, по формацијској обавези, припадало Чачанској бригади, и војној болници у Чачку може се донекле утврдити. Тако се из интервенције Илије Чолак-Антића код Окружног начелства у Чачку, у вези са испла-

том лекарских зарада, види да је у јулу и августу 1876. у Чачанској војној болници радио лекар Улрих Долф. Командант Ибарске војске тада је од Начелства тражио исплату зарада свим здравственим радницима на територији чачанског округа, јер им нису биле исплаћене за јул и август. У Чачанској бригади лекарску дужност обављали су¹ др Јарослав Кужељ и др Порубовић. Они су, после пораза Чачана код Сувог Рта, прихватили рањенике у оформљеном превијалишту. Из једног извештаја⁶¹ види се да је у септембру 1876. у Кушићима боравио начелник санитета Ибарске војске др Машин, који је обавестио шефа чачанске војне болнице о прихватању оставке др Шара, лекара у војној болници у Чачку. Може се претпоставити да је овај лекар могао ту да буде и у претходним месецима, али и да је постојао лекар чије се име не помиње, већ само руководећа функција. Као војни лекар при Рудничкој бригади свакако је најпознатији др Михаило Марковић, хроничар српско-турских ратова. Ужичкој војној болници се, у августу, на положају управника помиње др Левиг. Како се види, мали је број лекара био на јаворском фронту и у војним болницама. Отуда је било добродошло присуство страних лекара—добровољаца. Тако се на јаворском фронту истиче и један лекар из Пруске, који је, у саставу Ужичке бригаде II класе, „цепао цакове и при светлости луча, увече превијао рањенике“.⁶² Почетком септембра 1876. два руска лекара су код Опаљеника развила болнички барјак, па су ту, на полој ледини, примали рањенике из борби на Погледу, превијали их и слали у Ивањицу. Како се види, Србија тада није имала довољно својих лекара. Овоме у прилог иде и стање на главном фронту где су рањеницима помоћ указивали енглески и руски хирурзи, као и добровољне болничарке из свих земаља. Но, ни ово мало лекара Ибарске војске на Јавору није имало пуне услове за рад. Већ је поменуто да су, у време борби на Јавору почетком септембра, лекари превијали рањенике и ноћу, при светлости луча, и да су, уместо завоја, користили платно од цакова. У таквим условима свакако да нису могли довољно добро ни да сагледају ране, а камоли да их медицински обраде.

Поред лекара било је у Чачанској војној болници и лекарских помоћника, који су, као и лекари, примали плату од Начелства чачанског округа. Ове плате нису редовно исплаћиване, па су вођени и спорови. Болничара је било више категорија: мобилисани у болничке чете, оних, које је обезбеђивао Црвени крст преко својих пододбора (приватни болничари) и добровољци из других земаља.

Недостатак медицинског особља приморао је команде бригада на Јавору да од својих окружних начелстава траже спискове свих људи вичних лечењу рањеника. Тражене су услуге и од Црвеног крста.

Колико је здравствена служба била недовољна и неорганизована, сведочи и чињеница да су још од калипољске битке, а нарочито после пада Јавора, мртви и рањени остављани на бојишту, јер „ми нисмо имали добро уређене болничке чете, које би наше рањенике уклањале са бојишта“.⁶³ Расположиви капацитети за смештај рањених и оболелих бораца Ибарске војске нису могли да задовоље потребе, поготову у појединим ситуацијама. Отуда је уследило оснивање резервних и привремених војних болница у позадини фронта. Због таквог стања дешавало се да на Јавору, у току августа и септембра „гомиле рањеника тумарају земљом без икаква реда, остављени сами себи без хране“,⁶⁴ па је тражено од позадинских власти да обрате пажњу на збрињавање и здравствену заштиту рањеника. О проблему транспорта и смештаја рањеника на јаворском фронту може се судити на основу исказа команданта Чачанске бригаде II класе Јована Варјачића: „Ја сам са страхом испраћао рањенике јутрос у Студеници, помишљајући да на целом том путу ти људи не могу наћи пристojно одмориште“.⁶⁵ Дешавало се да се масе рањеника шаљу у поједине болнице без најаве и података о капацитету и опремљености храном, лековима, огревом. Рањеници, углавном транспортовани волујским колима, дуго су, због недостатка постеља и медицинског особља, остајали на колима и „чекали преглед на сокаку“.⁶⁶ Отуда је тражено од војно-позадинских органа власти да обезбеде довољно особља за даноноћну транспортну и здравствену службу. Колики је био недостатак медицинског кадра и амбулантно-болничких капацитета, говори случај тројице бораца Рудничке бригаде I класе, који су, као рањеници, у децембру 1876. од Ниша пешке и по снету кренули у Крагујевачку војну болницу, јер су имали упут за њу. Поред возара, велику улогу у транспорту и смештају рањеника имало је становништво насеља у којима су формиране војне болнице. Најбољи пример за учешће становништва у збрињавању рањеника свакако је Ивањица, али се иста слика свесрдне помоћи свакако могла срести и у другим местима у непосредној позадини фронта. Проблем ових болница, поготову ових крај пута од фронта ка главним болницама, био је и у томе што су примале ненајављене транспорте, јер „рањеницима треба дати каква топла јела и преноћиште, а за њих није ништа

јављено да ће доћи“.⁶⁷ Ови рањеници су свакако трпели оскудицу. Овакав случај десио се у априлској привременој војној болници.

Поред коришћења амбулантно-болничких капацитета у позадини јаворског фронта, борци чачанског краја лечени су и у београдским здравственим установама, пре свега Енглеској војној болници. Доказе о том пружају рачуни трошкова лечења, које су чачанско и рудничко окружно начелство били дужни да плаћају овим установама.

Одређену улогу у пружању помоћи рањеницима на јаворском фронту имао је и Црвени крст. Та помоћ састајала се у обезбеђивању приватних болничара, које је Црвени крст, преко својих пододбора у Чачку и Ужицу, слао у војне болнице. Занимљив је био однос управника војних болница према овим болничарима. Тако су се три болничарке из ужичке болнице жалиле управи Црвеног крста у Београду да се са њима лоше поступа. Да ли се радило о сукобу из домена стручности или о ускраћивању права ове врсте болничара на храну и одећу, тешко је рећи. Пододбори Црвеног крста у Чачку и Ужицу такође су обезбеђивали добровољне болничаре, али су за потребе болница прикупљали и храну и санитетски материјал. Све ове врсте помоћи ишле су преко војних станица и војних магацина, који су били дужни да обезбеде опрему, кување хране, хлеб, вино и ракију, па чак и свештенике за обављање верских обреда у случају смрти рањених и болесних бораца.

Ради потпуности, ваља поменути да је изванредан број рањеника био склон да верује у надрилекаре. Тако је један рањеник из Ужичке војне болнице одведен од стране родитеља да би га „некаква баба“ лечила, па је на молбу родитеља поново враћен у болницу. Да ли је болничка служба и њена недовољна организованост и сама крива за овакав поступак, тешко је рећи. Но, жалба чувара телеграфског вода у Ужицу да му је син крајем августа 1876. године умро у Ужичкој војној болници због неуредне неге и непажљивости, може да упути и на такво објашњење. Могућно је да је кућно лечење, повезано са надрилекарством или без њега, било много више упражњавано него што о томе има података.

Ни овај рат Србије, праћен масом рањеника, није прошао без заразних и других болести. Поред срдоболје, раширене међу војницима на Јавору и изазване хладноћом планинских ноћи, јавио се и тифус. Отуда је др Левит, управник Војне болнице у Ужицу, известио, Окружно начелство да је „од пролазећих рудничких батаљона више војника задржано, па да их не би са рањеницима помешали,

то сам морао окружну болницу узети“.⁶⁸ Овде се, додуше, не помиње врста обољења, јер се тифус појавио у неколико кућа, али се очито радило о некој врсти заразне болести или сумњи у њу.

Вреди још регистровати појаву да су неки рањеници после завршетка лечења у болницама избегавали повратак у своје јединице, које су биле на положају. Ако би се неки војник разболео, председник његове општине био је дужан да нађе и пошаље замену, како састав бригаде, којој је припадао, не би ослабио. Да ли се ово односило и на рањенике и како су пролазили они који су избегавали повратак на фронт, не зна се.

Што се тиче финансирања здравствене службе, могу се посматрати два задатка Министарства финансија Србије: обезбеђење болница храном, одећом, огревом, санитетским и другим материјалом и исплата личних доходака здравственом особљу. Већ је поменута обавеза војних станица да брину о опремљености војних болница, привремених војних болница амбулантног типа, затим резервних војних болница и завојница у свим потребама, као и улога Црвеног крста. Финансирање је вршено преко окружних начелстава и војних станица. Средства су обезбеђивана, по избијању рата, завођењем додатног пореза — приреза за рад школа и војних болница. У том смислу Чачанско, а свакако и Рудничко окружно начелство, било је заузето сакупљањем поменутог приреза. (Почетком 1877. године Министарство војно јавило је Окружном начелству у Чачку да је одобрен кредит за Карановачку војну болницу). Прирез за болнички фонд наплаћиван је два пута годишње. Ипак, честе интервенције војних власти за редовнију исплату плата здравственом особљу, као и судски спорови око тога, говоре да је било доста тешкоћа у обезбеђивању финансијских средстава за рад здравствене службе. Податак да је Окружно начелство у Чачку тражило 13. септембра 1877. године накнаду у новцу од Министарства војног, јер је Начелство тражену своту потрошило по наредби команданта Ибарске војске на плаћање лекарских помоћника Чачанске и Карановачке војне болнице, говори о закаснелом исплаћивању здравствених услуга у првом српско-турском рату, као и о несташици новчаних средстава. Додуше, у октобру 1877. године, Министарство војно признало је поменути издатак Окружном начелству у Чачку.

Од прикупљених финансијских средстава снабдевани су рањеници и болесници храном, обућом, одећом и лековима, али је и финансирано опремање војних болница потребним инвентаром. Обезбеђиване су и плате лекара и лекарских помоћника, као и исхрана

добровољних болничара. Изгледа да је добровољним болничарима право на исхрану било покаткад закидано, па им је враћено наредбама војним станицама у току августа 1876. године да им магацини уредно издају хлебно пшенично брашно и друге потребе.

Очигледно, Ибарска војска на јаворском фронту имала је знатнијих тешкоћа у организовању здравствене службе, и поред тога што је овакво стање ублажавано од стране војних и цивилних власти и присуством лекара, болничара и другог особља у својству добровољаца, затим учешћем народа ивањичког краја, посебно Ивањице, у преношењу и лечењу рањеника. Било је ово још једно ратно искуство Србије, које се неће поновити у ратовима од 1912. до 1918. године.

ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ ИЗМЕЂУ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА

Резултати првог српско-турског рата, као и анализа узрока неуспеха и пораза, показали су квалитет народне војске. Уочена је неминовност реорганизовања војних снага Србије и стварања кадровских војних формација, које би, као стална војска, постизале боље резултате у борби са Турцима. Тако су у времену између првог и другог српско-турског рата формиране четири корпусне области. Ибарска војска ушла је у састав Моравског корпуса, па ће се Чачани, заједно са Крушевачком, Алексиначком, Јагодинском и Ђупријском бригадом, борити у другом српско-турском рату у саставу овог корпуса. Рудничка бригада ушла је у састав Шумадијског корпуса. У склопу насталих промена Нићифор Дучић је, 18. фебруара 1877. године, разрешен дужности команданта добровољачког кора. Заслужује пажњу да се помене и судбина српских добровољаца из Аустро—Угарске, који су се борили на јаворском фронту: по завршетку рата 1876. године српска влада покушала је, нудећи по 30 гроша сваком, да их испрати у Аустро—Угарску. Тако се и десило да су у Војводину враћени и они добровољци који су у Србију дошли илегално и борили се храбро.

По завршетку првог српско-турског рата делимично је распуштена Ибарска војска са јаворског фронта. Разлог ове делимичности лежао је у потреби чувања граница и контролисања не само турских кретања иза њих, већ и обостраних прелазака. Посебна опасност претила је од прелазака турских шпијуна преко границе, као и од пљачкашких и провокативних упада. Отуда је чуварима гра-

нице било наређено да пуцају у сваког ко би покушао да пређе границу, уз право и обавезу убијања на лицу места. Обезбеђење граница пало је на плећа народне војске док су батаљони стајали војске и добровољаца ослобођени овог задужења. На границу се излазило по сменама, а сваких 15 дана вршена је смена пограничних стража. Но, тешкоћа граничних обезбеђења лежала је у приличном расулу народне војске, насталом у време демобилизације. Наиме, по закључивању примирја и склапању мира, а нарочито у поступку демобилизације, јавиле су се појаве масовног избегавања даљег вршења војне службе од стране бораца народне војске. Она је узела великог маха. Не само војници, већ и занатлије (пекари, месари, обућари и други) одлазили су кућама без икакве објаве, па су их средске власти присилно враћале у састав јединица. Војници су се са одсуства ретко враћали без интервенције власти. Крајем 1876. долазило је и до масовних бекстава из појединих батаљона. Чачанско и ужичко окружно начелство су, због ове појаве, поред хватања бегунаца, батаљоне попуњавала мобилисањем нових бораца. Појава да су многи борци нерадо прихватили враћање на положаје ради даљег обављања војне службе, приморала је команду Ибарске војске да, у фебруару 1877. године, стражарно доводи у Кушиће поједине батаљоне II класе. Из тих разлога претило се и смртним казнама. Стражари који су чували војне станице и магацине били су, по наредби кнеза Милана, дужни да као ознаку своје службе носе платнене траке црвене боје на рукаву десне руке. Ово се види из упутства које је војној станици у Студеници дао командант Чачанске бригаде II класе мајор Јаковљевић. Из распореда чувања граница види се да је ова бригада била распоређена према Новом Пазару, док су Ужичани држали границу на Јавору, где су им, као главна упоришта, сем Кушића, били Чемерница и Ковиље. Обезбеђивање граница настављено је и после склапања мира, јер је „чување линија на положајима спрoћу непријатеља“⁶⁹ говорило о немирима дуж јаворског и, нарочито, дрињског фронта, иза кога је још трајао босанско-херцеговачки устанак.

За дезертерства Чачанске и Рудничке бригаде I класе нема података. Могућно да је удаљеност ових бригада од завичаја смањила појаву својеволјног напуштања својих јединица.

Уочи избијања и у току српско-турског рата 1876. године из Босне и Херцеговине трајало је непрестано досељавање — избеглица, од којих су се многи, сврстани у добровољачки кор, борили на Јавору и Дрини. И по свршетку рата ово досељавање у Западну

Србију било је наглашено. Нарочито јак миграциони талас хришћана из Босне запљуснуо је Србију, па и чачански крај, у мају 1877. Разлог: мобилизација хришћана од стране Турака за потребе своје војске. Западна Србија свесрдно је примала избеглице из Босне, водећи рачуна да се, уз њих, не увуку и турски шпијуни, па се посебно мотрило на оне који су тражили да се населе близу границе.

После завршетка рата 1876. године испољиле су се тешке последице, које су погодиле српски народ, нарочито сељаци. Ово је и разумљиво, јер је тадања Србија била претежно аграрна земља, па је и сав терет рата пао на сељаштво. Поред страдања села која су Турци палили и пљачкали, поред људских жртава и одсуства мушке радне снаге са њива, село су тешко погађале и војне реквизиције, често незаконите. Тако се дешавало да су били поштеђени имућнији, па је сав терет давања падао на средње и сиромашне сељаци. Србију је, уз то, тешко погађала отплата државних дугова, тј. ратних зајмова. Како је 1877. година била неродна, најпре због поплава, а затим суше, стање у земљи постало је још теже. Поред тога, народ је на врату стално имао не само војно-позадинске организације, већ и полицију, која се у условима рата „веома осилила, јер није постојао никакав надзор над њом“.⁷⁰ У народу је расло незадовољство. Вероватно да и у овоме треба тражити објашњење за избегавање војне обавезе после рата, за масовна дезертерства и право расуло народне војске, препродају оружја, војне опреме и сличне појаве, које су биле испољене и у чачанском крају.

Однос Србије и Турске према склопљеном миру није био исти. Србији је мир одговарао. Турска је, пак, одбила Лондонски протокол, потписан 31. марта 1877. године, који је садржао обавезу о реформама у корист хришћана на Балкану. Ово одбијање довело је до рата између Русије и Турске, који је избио 24. априла 1877. Србија је требало да се придружи Русији, али је, због исхода, и последица рата у 1876. години, као и стања у народу и народној војсци, избегавала улазак у нови рат све до пред крај 1877. Србија је, ипак, на захтев руског цара Александра II, вршила припреме за поновни рат са Турском. Тако је створен план за образовање 32 чете стајаће, регуларне војске, које ће чинити језгро за стварање 32 батаљона и да послуже као основ стварања српске армије. Српска влада ће, тек после пада Плевне, октобра 1877. године, ступити у

рат на страни Русије. Уласку Србије у други рат с Турском, у новембру 1877. године допринеле су, поред успеха руске војске и „Српске новине“, које су јачале расположење јавног мишљења за ступање у нове ратне окршаје. Но, овим се улази у тему другог српско-турског рата, о коме ће бити речи у другом делу овог рада.

НАПОМЕНЕ

1. Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији 19. века, стр. 340
2. Историја српског народа, V књига, I том, Београд, 1981, стр. 379
3. Историја народа Југославије, Београд, 1972, стр. 316
4. Мемоари Милана М. Борисављевића, рукопис, Историјски архив у Титовом Ужицу, у даљем тексту: И. А. Титово Ужице.
5. Исто
6. Архив СРС, фонд Округног начелства Ужица, фасц. за 1875/76. годину
7. И. А. Титово Ужице, фонд Начелства среза златиборског за 1875/76. год.
8. Др Стеван Игњић, Ужице и околина 1862 — 1914, Титово Ужице, 1967, стр. 31
9. Нићифор Дучић, Борбе добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета јаворског кора 1876, 1877. и 1878. године, Гласник српског ученог друштва, Београд 1881, стр. 20
10. Историјски архив у Чачку, фонд Начелства округа чачанског за 1876 — 78. у даљем тексту: И. А. Чачак
11. Др Владан Ђорђевић, Турски рат 1876 — 1878. — успомене и белешке, Београд 1907, стр. 124
12. Мита Петровић, Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878. свеска прва, Чачак 1955, стр. 66/67.
13. Мита Петровић, н. д. и др Михајило Марковић, Моје успомене, Београд 1906.
14. Казивање Добривоја Поповића из Ивањице, забележено 1976.
15. Мемоари Милана М. Борисављевића, рукопис, И. А. Титово Ужице
16. Исто, стр. 15
17. Др М. Марковић, н. д, стр. 140
18. Др Ст. Игњић, н. д, стр. 42
19. Саво Скоко — Петар Опачић, Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876 — 1918, Београд, 1974. стр. 42
20. Н. Дучић, н. д, стр. 138
21. Др М. Марковић, н. д, стр. 151
22. Мита Петровић, н. д, стр. 85
23. Исто, стр. 86
24. Мемоари Милана М. Борисављевића, И. А. Титово Ужице, стр. 16
25. Саво Скоко — Петар Опачић, н. д, стр. 51
- 25а. Др В. Ђорђевић, н. д, стр. 455.
26. Историја српског народа, V књига, I том, Београд 1981, стр. 388
27. Исто, стр. 389
28. И. А. Титово Ужице, фонд Начелства среза златиборског за 1876.
29. Мита Петровић, н. д, стр. 124
30. Исто, стр. 125
31. Исто, стр. 125
32. Др Ст. Игњић, н. д, стр. 45
33. Исто, стр. 45
34. Мита Петровић, н. д, стр. 128
35. Исто, стр. 128

36. Др В. Ђорђевић, н. д, стр. 138
37. Мита Петровић, н. д, стр. 142
38. Нићифор Дучић, н. д.
39. Милутин Спасић, Ратне белешке добровољаца, Нови Сад, 1877.
40. Мита Петровић, н. д.
41. Исто
42. Историја српског народа, V књига, I том, стр. 386
43. Др Ст. Игњић, н. д, стр. 47
- 43а. Др. В. Ђорђевић, н. д, стр. 553
- 43б. Исто, стр. 555
44. Ратник, књига 33: Грађа за историју рата 1876. године, Београд, 1895.
- 44а. Др В. Ђорђевић, н. д.
45. Мита Петровић, н. д, стр. 214
46. Исто, стр. 208
47. Др В. Ђорђевић, н. д, стр. 412
48. Милутин Спасић, н. д, стр. 24
49. Исто, стр. 61
50. И. А. Чачак, наведени фонд, док. № 282 од 14. августа 1876. г.
51. Мита Петровић, н. д.
52. И. А. Титово Ужице, наведени фонд
53. По казивању Влајка Тошића из Мрчајеваца
54. Мита Петровић, н. д, стр. 127
55. Војно-историјски институт ЈНА, Београд
56. Мита Петровић, н. д.
57. И. А. Титово Ужице, док. наведеног фонда
58. Исто
59. Мемоари Милана М. Борисављевића, рукопис, И. А. Титово Ужице
60. И. А. Чачак, документ из фонда Начелства округа чачанског за 1876. г.
61. Исто, фасц. 15 за 1876.
62. Др Ст. Игњић, н. д, стр. 46
63. М. Спасић, н. д, стр. 16
64. И. А. Титово Ужице, док. наведеног фонда
65. И. А. Чачак, ФНОЧ, док. Н — 192 за 1876.
66. И. А. Титово Ужице, наведени фонд, док. Н— 133 од 31. августа 1876.
67. И. А. Титово Ужице, док. наведеног фонда
68. Исто, док. — 8247 од 21. августа 1876.
69. И. А. Титово Ужице, док. наведеног фонда
70. Историја српског народа, V књига, I том, Београд, 1981, стр. 395

LE COMBATTANTS DE ČAČAK DANS LA GUERRE SERBO-TURQUE DE 1876

La lutte du peuple serbe au cours de sa première et seconde insurrection a eu pour résultat son autonomie, mais non pas son indépendance complète. De là vient que le peuple entier et aussi tous les Gouvernements qui se sont trouvés à la tête de la Serbie dans la seconde moitié du 19e siècle étaient orientés vers l'acquisition de l'indépendance de l'Etat. L'occasion d'arriver à cette fin s'est présentée lors du soulèvement de la population de Bosnie et d'Herzégovine contre la domination turque en 1875. Ce soulèvement a rapidement entraîné le déclenchement des guerres Serbo-turques de 1876 à 1878 auxquelles les combattants de la région de Čačak ont aussi pris part.

La première guerre Serbo-Turque s'est déroulée au cours de l'année 1876. Čačak était devenu l'un des postes importants des préparatifs pour la guerre. Les combattants de la région de Čačak étaient enrôlés dans les brigades de 1re et de 2e classe de Čačak et de Rudnik pendant les combattants de 3e classe faisaient office de réserve et accomplissaient les travaux nécessaires aux autorités politiques et militaires de l'arrière. Après l'éclatement de la guerre, en juillet 1876, entre la Serbie et la Turquie, plusieurs fronts se sont formés. Les combattants de la région de Čačak se sont trouvés sur le front de Javor, si bien que dans le peuple cette guerre s'appelle aussi «guerre de Javor». Ce front s'étendait du Kopaonik au Lim et à la Drina et était défendu par l'armée d'Ibar dans la composition de laquelle entraient les brigades de 1re et de 2e classe de Čačak, Rudnik et Užice, la brigade de Šabac de 1re classe et les volontaires de Dučić. Le commandant de ces effectifs était, au mois de juillet, le général François Zah.

Le gros des forces de l'armée d'Ibar était concentré sur le Javor. D'où elle a passé, le 6 juillet la frontière serbo-turque, ce qui entraîna la bataille de Kalipoli et la défaite de l'armée d'Ibar. Le courage et le dévouement des combattants des brigades d'Užice et de Rudnik avaient été vains. Cette défaite força le général Zah à arrêter les actions victorieuses des combattants de Čačak et des volontaires de Dučić près de Novi Pazar, et de les retirer sur le Javor. Le général Zah, malgré certains succès obtenus à la fin de juillet, fut révoqué et le commandement de l'armée d'Ibar fut confié à Ilija Čolak-Antić, qui avait été commandant de la brigade de 1re classe de Čačak.

Au début du mois d'août 1876, les forces turques du front de Javor, lancèrent une puissante offensive avec de gros effectifs. Une bataille dramatique et acharnée s'en suivit, menée d'abord par les combattants de Čačak et les volontaires de Dučić sur le secteur: Borovac—Lisina—Suvi Rt. Cette bataille, menée le 3 et surtout le 5 août, se termina par la victoire des Turcs. Les combattants de la brigade de Čačak brillèrent par leurs exploits même dans cette lutte contre l'ennemi prépondérant, mais les volontaires, par leur abandon du front de Lisina, ont contribué, à la défaite et aux nombreuses pertes. Deux jours plus tard, le 7 août, les Turcs attaquèrent le Javor. Les combattants d'Užice, et de Rudnik, ont résisté à l'attaque pendant toute la journée, mais vers le soir ils durent se retirer, et le Javor, position cruciale de ce front, tomba, aux mains des Turcs.

Une trêve se déclara après la perte du Javor, qui durera jusqu'au 28 août 1876. L'armée d'Ibar au cours des luttes menées à la fin du mois d'août et au début de septembre, avait pour but de reconquérir le Javor. A ces combats ne prendra plus part la brigade de Rudnik de 1re classe qui avait été transférée à Deligrad, pour faire partie du gros de l'armée serbe et qui, sous le commandement du jeune officier Radomir Putnik, se battra sur ce front dès le 1er septembre 1876. Etant donné que la brigade de Šabac de 1re classe avait, elle-aussi, quitté le Javor dès la fin de juillet, tout le poids des combats menés sur le Javor en août et septembre, retombera sur les épaules des combattants de Čačak et d'Užice. Ce sont ceux de Čačak qui, les premiers sont entrés dans la lutte et furent suivis par ceux d'Užice, mais l'armée d'Ibar, ainsi affaiblie, ne put libérer le Javor. Dans ces luttes pour la libération du Javor se fit remarquer le commandant de la brigade de 2e classe d'Užice, le major Mi-

hajlo Ilić, non seulement par son courage exemplaire, mais aussi par son désir de libérer le Javor des Turcs. Pendant ce temps les combattants de Rudnik se faisaient remarquer sur le front principal, notamment à Adrovac, Bobovište, Šiljegovac et Krevet. La situation sérieuse sur le front principal força le Grand Etat Major de retirer dès le 22 septembre la brigade de Čačak de 1re classe du front de Javor, et celle-ci participera, à la fin de septembre aux combats dans le secteur de Krevet.

La défaite de l'armée d'Ibar sur le Javor a résulté en une nouvelle trêve, mais aussi dans la révocation du commandant Ilija Čolak Antić. Et comme, en même temps arrivaient sur le Javor des groupes de plus en plus nombreux de volontaires russes, le commandement du front de l'armée d'Ibar fut confié au général russe Novoselov. C'est sous son commandement que continua en octobre la lutte pour la libération du Javor, menée par les volontaires russes, et les brigades de 2e et de 3e classe d'Užice, de Čačak et de Rudnik. Les nombreuses batailles qui durèrent jusqu'au 1er novembre 1876 se terminèrent sans succès.

Des combats acharnés se menaient aussi sur le front principal du 18 au 29 octobre qui se terminèrent par la défaite de la Serbie à Djunis. Sur ce front se firent aussi remarquer la brigade de Rudnik et la brigade de Čačak de 1re classe. La Serbie fut sauvée des conséquences néfastes de la défaite de Djunis par l'intervention énergique du tzar de Russie Alexandre II, qui exigea de la Turquie de conclure un armistice avec la Serbie. Cet armistice dura jusqu'au 1er mars 1877, date à laquelle la Serbie conclut, à Constantinople, la paix avec la Turquie. On effectua, après l'armistice du 1er novembre 1876 le tracé des lignes de démarcation des frontières, entre autres aussi sur le front de Javor, et plus tard une partie de l'armée d'Ibar fut démobilisée.

Les causes de la défaite de la Serbie pendant la première guerre serbo-turque sont nombreuses. Toutes ces causes ont aussi entraîné la crise de l'armée populaire serbe, si bien que le Commandement suprême de l'armée serbe entrera déjà dans la seconde guerre serbo-turque avec des effectifs d'une armée régulière, ce qui ne se fera sentir que pendant les guerres de 1912 à 1918.

En plus de leurs combats contre les forces prépondérantes et mieux armées de l'ennemi Turc, les combattants de l'armée populaire serbe, y compris ceux de Čačak, eurent à surmonter de nombreuses autres difficultés telles que: armement insuffisant, manque de munition, de vivres, de vêtements, de chaussures, et défaillance du service sanitaire. Et, ce qui est pis, ils furent témoins des atrocités commises par les Turcs envers les blessés, les prisonniers et la population des villages au pied du Javor. Quand on ajoute à ceci les punitions qui leur étaient infligés par leurs propres supérieurs pour des pertes momentanées du moral militaire, et le fait qu'ils n'avaient aucun droit politique et devaient combattre pour la libération de leurs frères sous la domination turque, l'on comprendra clairement, non seulement les souffrances et difficultés de l'armée populaire, mais aussi les conséquences de la participation des paysans à la guerre et les raisons des nombreuses désertions survenues pendant la démobilisation. Aussi, pour toutes ces raisons, la Serbie s'opposera-telle pendant longtemps aux instances de la Russie d'entrer, en 1877, dans une nouvelle guerre contre la Turquie.